

estonia

dzieje kraju i narodu

jarosław swajdo



BALTICA PROPRIA | EESTIMAA LIIVIMAA KURAMAA

Geograficznie Estonia (Eesti) usytuowana jest w północno-wschodniej części Europy, u wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego (Läänemeri). Politycznie wraz z Łotwą i Litwą stanowi grupę trzech państw bałtyckich (Baltische Staaten; Balti riigid). W okresie międzywojennym do grupy tej zaliczano także Finlandię. Estonia jest w owym gronie państwem najdalej wysuniętym na północ. Powierzchnia kraju wynosi 45 227,63 km² (wedle innych obliczeń 43 432,31 km²). Tym samym jako najmniejsze państwo bałtyckie Estonia wyraźnie ustępuje Łotwie (64,5 tys. km²) i Litwie (65,3 tys. km²). Obszarem kwalifikuje się także do mniejszych państw w skali całego kontynentu, porównywalna tu z Danią (43,0 tys. km²), Holandią (41,5 tys. km²) i Szwajcarią (41,2 tys. km²). Obrazowo mówiąc Estonia zajmuje powierzchnię nieco skromniejszą od zsumowanych dwóch aktualnego kształtu sąsiednich województw Polski Centralnej, tj. mazowieckiego (35,5 tys. km²) i świętokrzyskiego (11,7 tys. km²). Rozpiętość z północy na południe wynosi 245 km, a z zachodu na wschód 380 km (bez wysp na Bałtyku 265 km).

Łądem Estonia graniczy z dwoma państwami, którymi są Łotwa od południa (339 km) i Federacja Rosyjska od wschodu (294 km). Całkowita długość państwowej granicy (riigipiir) lądowej to 633 km. Granica estońsko-rosyjska ma w większości charakter naturalny, biegnąc przeważnie rzeką Narwą oraz gigantycznym zespołem jeziornym Peipsi-Pihkva järv (Чудско-Псковское озеро). Odległość od leżącego tuż na wschodniej granicy miasta Narwa do Petersburga wynosi zaledwie 152 km. W okresie międzywojennym należały do Estonii także dwa przygraniczne tereny, po 1945 wchodzące w skład Rosji. Stanowią je na północy Zanarwie oraz na południu większy obszar wokół miasta Pieczory (Petseri) zamieszkały częściowo przez ugrofiński lud Setu. Są to ziemie wykraczające poza carskie gubernie estlandz-

ką i inflancką (liwlandzką, liwońską), a wcześniej poza historyczne Stare Inflanty (zwrotu tych terenów od Rosji żądała Estonia jeszcze przez kilka lat po restytucji niepodległości 1991). Na południu fragmenty granicy tworzone są przez rzeki Piusa (Пиуза, Пимжа) koło Pieczor (17 km) oraz Pedetsi (Pededze; Педедзе) na południowy wschód od miejscowości Misso. Z kolei wytyczona po 1918 granica z Łotwą rozdzieliła wedle zasady etnicznej dawną gubernię inflancką na część estońską i łotewską. Geograficznie sztuczna bierze ona początek w trójstyku między miejscowościami Misso, Pededze i Laura (Лавры). Stamtąd wiedzie na zachód aż po okolice łotewskiej miejscowości Gaujiena, gdzie odbija na północny zachód, przecinając na część estońską i łotewską miasto Wałk (Valga, Valka). Utrzymując ten kierunek zatacza pętlę przed miastem Mõisaküla, skąd schodzi lekko na południowy zachód ku wybrzeżom Zatoki Ryskiej (Liivi laht, również Riia laht), które osiąga między wsią Ikla w Estonii a miastem Ainaži na Łotwie. Morze Bałtyckie wyznacza z kolei granicę północną i zachodnią. Zatoka Fińska (Soome laht), stanowiąca sięgające po Petersburg wąskie wschodnie ramię Bałtyku, oddziela Estonię od leżącej na północy Finlandii (morska odległość między Tallinnem a Helsinkami ok. 80 km). Po zachodniej stronie otwartego Bałtyku leży Szwecja (dystans między krańcami estońskiej wyspy Hiiuma a Sztokholmem ok. 200 km). Obmywające Estonię z dwóch stron Morze Bałtyckie, śródziemne morze północnej Europy, nosi w językach germańskich jako podstawową nazwę Morza Wschodniego (niem. Ostsee, szw. Östersjön, duń. Østersøen). Na tej samej zasadzie akwen nazwali Bałtofinowie, ale podczas gdy dla Fińczyka jest to wciąż Morze Wschodnie (Itämeri) to dla Estończyka już Morze Zachodnie (Läänemeri). Bałtyka (Baltikum) stanowi część Wschodniomorza (Ostseeraum). Wśród krajów bałtyckich Estonia jest krajem najbardziej związanym z morzem.

Kulturowo Estonia przynależy do Europy Północnej (Põhja-Euroopa). Decydują o tym powiązania ze Skandynawią, tak historyczne jak współczesne, realizowane bezpośrednio lub poprzez fiński most, czyli pośrednictwo etnicznie bratniego sąsiada z północnej strony Soome laht. Czynnikiem zasadniczo zbliżonym, równie istotnym, a w ujęciu strictly historycznym znacznie nawet ważniejszym, są silne konotacje z Niemieckim (Północnoniemieckim) Obszarem Kulturowym. Przez setki lat, od wieków średnich aż po pierwsze dekady wieku XX, ziemie estońskie stanowiły najdalej na północny wschód wyeksponowaną rubież kultury niemieckiej i szerzej zachodnioeuropejskiej, po reformacji w jej protestanckiej i luterańskiej odmianie, co do dziś widoczne jest między innymi w architekturze estońskich miast, zwłaszcza stołecznego Tallinna. Jednocześnie wpływy niemieckie są tym, co odróżnia Estonię od Finlandii (gdzie ich praktycznie nie było). W obrębie Europy Północnej zalicza się Estonia do grupy Krajów Bałtyckich (Baltische Länder; Baltimaad). Względy historyczne pozwalają zawęzić ów obszar do Bałtyki Właściwej, czyli Estonii i Łotwy, a nawet jeszcze tylko do Estlandii (Eestimaa), Liwlandii (Liivimaa) i Kurlandii (Kuramaa). Te trzy historyczne krainy tworzą bardzo wyraźnie zarysowaną wspólnotę kulturową, spójną luteranizmem i bałtoniemiecką przeszłością. Granicę między onymi prowincjami a Litwą można też uznać za rozdzielającą (protestancką) Europę Północną od (katolickiej) Europy Środkowej.

Estonia, bez wątplenia najsilniej zindywidualizowany kraj całego Baltikum, ongiś wystawowa republika związkowa, Radziecki Zachód, dziś ponownie ścisłymi i różnymi więzami, również, co szczególnie cenne, takimi zwykłymi, codziennymi, międzyludzkimi, zespolona z naprzeciwległą Finlandią, uchodzi w oczach wielu obserwatorów za co najmniej przedsiónek Skandynawii. Jako Skandynawów postrzegają siebie także sami Estończycy. Z drugiej strony przynależność do

ZSRR (1940) 1945–1991 sytuuje Estonię, zwłaszcza politycznie, także w Europie Środkowo-Wschodniej (Europie Wschodniej).

Historycznie Estonia składa się z dwóch wspomnianych uprzednio krain (Eestimaa i Liivimaa). Zajmującą północną połowę kraju Estlandię (Эстляндия) stanowią ziemie Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa i Virumaa w swych historycznych granicach. Z kolei rozpostarta na południu estońska część dawnej Liwlandii (Лифляндия, Ливония) obejmuje historyczne ziemie Pärnumaa, Saaremaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa i Võrumaa.

Nazwa kraju (Eesti) wywodzona jest od słowa Aesti (Aestii). Użyte ono zostało w początkach naszej ery przez rzymskiego historyka Tacyty na określenie plemion zamieszkujących wybrzeże Bałtyku. W staroskandynawskich sagach występuje jako Eistland. Dokładnie taką postać nosi we współczesnym języku islandzkim, zaś w formie zbliżonej występuje w pozostałych językach germańskich (Estland). Fińska nazwa Viro pochodzi od leżącej na wschodzie krainy Wironia (Virumaa). Podobną etymologię ma łotewska nazwa Lgaunija. Nawiązuje ona do średniowiecznej przygranicznej prowincji na południu kraju (Ugandi). Z kolei wschodniosłowiańskie określenie plemion bałtyckofińskich (Czudź) utrzymało się w rosyjskiej nazwie granicznego jeziora Pejpus (Чудское озеро).

Autochtoniczny naród Estonii to oczywiście tytularni Estończycy (Esten; Eestlased; Эстонцы). Mimo iż Estonia zalicza się do państw i krajów bałtyckich Estończycy nie są Bałtami, jak Łotysze i Litwini, ani nawet w ogóle Indoeuropejczykami (Indogermanami). Są natomiast narodem ugrofińskim, bardzo blisko spokrewnionym z Finami. Światową liczebność Estończyków szacuje się na ok. 1,0–1,1 mln. Na Estonię przypada ponad 900 tys. Najbardziej zwarcie estoński charakter etniczny ma zachodnia część kraju oraz wyspy (stosunkowo niewiele jest tu napływowej ludności rosyjskojęzycznej). Na obczyźnie żyje

wedle różnych obliczeń od 100 tys. do 160 tys. osób pochodzenia estońskiego (Väliseestlased). Największe ich skupiska to Federacja Rosyjska, Stany Zjednoczone, Szwecja, Kanada, Finlandia, Australia i Niemcy. W okresie przynależność kraju do ZSRR ważnym ośrodkiem emigracji estońskiej było miasto Toronto.

Pełna oficjalna nazwa państwa brzmi Republika Estońska (Eesti Vabariik).

JÜRIÕÕ ÜLESTÕUS | AUFSTAND IN DER GEORGSNACHT

W formie Aesti (Aestii) nazwa kraju użyta została najwcześniej przez Tacyta w jego dzieje etnograficznym opisującym plemiona germańskie z roku ok. 98, prawdopodobnie dotycząc jednak raczej zamieszkałych na południu indoeuropejskich Bałtów niżli wywodzących się z plemion ugrofińskich Estów, przez wschodniosłowiańskich sąsiadów określanych jako Czudowie lub Czudź (Чудь). Podstawową jednostkę terytorialną na obszarach zamieszkanym przez Estów stanowił kihelkond. W początkach XIII w. istniało ich ok. 45. Wspólnoty te składały się zwykle na jednostki wyższego rzędu o nazwie maakond (maa – ziemia, kond – okręg). Wśród tych zaś ukształtowana była u schyłku okresu przedhistorycznego grupa sześciu mniejszych maakondów wewnątrz kraju (Kesk-Eesti väikemaakonnad) oraz otaczających je osiem większych, a to Harjumaa (łac. Harria, niem. Harrien), Järvamaa (łac. Jervia, niem. Jerwen), Läänemaa (łac. Maritima, Rotalia, niem. Wiek), Revala lub Revälä (łac. Revalia, niem. Reval), Saaremaa (łac. Osilia, niem. Ösel), Sakala (łac. Saccalia), Ugandi (łac. Ugaunia, niem. Ugaunien), Virumaa (łac. Vironia, niem. Wierland). Ich konsolidację państwową uniemożliwiły zrazu łupieżcze napady wikingów oraz od XI do XII w. ekspansja książąt ruskich, którzy narzucali części tych ziem zależność trybutarną, zaś od końca XII w. parcie niemieckie w postaci wieloletnich konsekwentnie prowadzonych z

Rygi chrystianizacyjnych wypraw zbrojnych. Dla utrzymania zajętych terenów tudzież dalszego ich podboju niemieccy krzyżowcy utworzyli organizację militarną, rycerski Zakon Braci Chrystusa (Brüder der Ritterschaft Christi von Livland), zwany potem Zakonem Kawalerów Mieczowych (Schwertbrüderorden). W oparciu o regułę templariuszy powołał go 1202 Albert von Buxhövdn, znany też jako Albert Ryski, uważany za założyciela Rygi (1201) oraz jej biskup do 1229. Wedle zamysłów biskupa Kawalerowie Mieczowi mieli być podległą mu (a nie bezpośrednio papieżowi jak templariusze) stałą siłą wojskową. Taki stan rzeczy nie odpowiadał żadnym zdobyczy oraz władzy zakonnikom-rycerzom, stąd też mimo przyznania im trzeciej części zajętych ziem spowodował długotrwały konflikt z biskupstwem. Sam natomiast rozciągnięty na dwie dekady podbój ziem estońskich można podzielić na trzy następujące etapy: 1208–1212, 1215–1221, 1222–1227. Gdy kierowane ze strony niemieckiej przez biskupa Rygi dziesięcioletnie zmagania, mimo klęsk zadanych najeżdżanym (m.in. bitwa pod Viljandi 21 IX 1217, podczas której poległ estoński przywódca Lembitu) nie przynosiły krzyżowcom rezultatu w zadowalającym stopniu, zwłaszcza zaś wobec wieńczonych sukcesem akcji odwetowych dokonywanych przez Estów, tudzież wsparcia udzielanego im przez oddziały ruskie, skierowano się 1218 do Waldemara II Zwycięskiego, króla Danii 1202–1241, o pomoc w akcji chrystianizacyjnej i podboju ziem nad Zatoką Ryską i Zatoką Fińską. Waldemar opanował 1219 nadmorski gród Estów w prowincji Revala, wznosząc na jego miejscu twierdzę Castrum Danorum (est. Tallinn; niem. Reval). Przejściowo w zmaganiach wzięli udział również Szwedzi, pojawiając się na wybrzeżu Läänemaa i zajmując zamek Lihula (1220). Prawie 20-letni okres walk Estów o zachowanie niezależności zakończył się wraz ze złamaniem oporu Ozylii oraz zdobyciem Tallinna na Duńczykach przez Kawalerów Mieczowych (1227).

Na zajętych w następstwie krucjaty liwońskiej terenach, oficjalnie określanych mianem Terra Mariana (est. Maarjamaa, łot. Māras zeme), ustanowiono kilka jednostek politycznych. Znacznie większe ich obszary, położone w obrębie dzisiejszej Łotwy i Estonii, zostały 1228, na zasadzie kompromisu autorstwa legata papieskiego Wilhelma z Modeny, rozdysponowane pomiędzy Kościół, reprezentowany przez arcybiskupstwo Rygi oraz podporządkowane mu od 1255 biskupstwa Dorpatu, Ozylii i Kurlandii (siedziba Piltyń), a Zakon Kawalerów Mieczowych, od 1237 stanowiący inflancką gałąź zakonu krzyżackiego (Livländischer Orden). Te swoiste eklezjastyczne państewka, specyficznym powiązane ze sobą, stanowiły luźny związek pod nazwą Konfederacja Inflancka (1228–1560).

Na opanowane przez rycerstwo niemieckie tereny estońskie rozciągnięto nazwę Inflant (formalnie podległych władcom Świętego Cesarstwa Rzymskiego). Z kolei mniejsza północna część kraju, złożona z Harii (nazwa ta objęła z czasem także sąsiednią krainę Revala) i Wironii, określana Estonią, stała się jako Księstwo Estonii nominalnie posiadłością Danii; w imieniu króla Danii władzę nad nią dzierżył namiestnik rezydujący w Rewlu (podlegający metropolii Lund tamtejszy biskup nie sprawował władzy świeckiej). Różna przynależność polityczna ziem estońskich znalazła odzwierciedlenie także w ustroju zakładanych naówczas miast. Tak oto Rewel (Dolne Miasto), Wesenberg (Rakvere) i Narwa, leżące na terenach duńskich, uzyskały prawa miejsce wzorowane na Lubece; na prawie ryskim, odmianie prawa hamburskiego, lokowany był Dorpat (Tartu), Felin (Viljandi), Nowa Parnawa (Neu-Pernau, Uus-Pärnu) i Biały Kamień (Weißenstein; Paide); jeszcze inne zaś przepisy, zwane prawem biskupim, otrzymała Stara Parnawa (Alt-Pernau, Vana-Pärnu) i Hapsal (Haapsalu). W przypadku Rewla i Dorpatu funkcjonowały obok siebie dwa formalnie odrębne organizmy miejskie, tj. miasta górne i dolne, o wzajemnie

dość pokrętnych relacjach. Sytuacja polityczna na obszarze inflanckim nacechowana była ustawiczną rywalizacją inflanckich Krzyżaków z pozostałymi członkami Konfederacji, a to w ramach dalekosiężnego celu Zakonu, jakim było zagarnięcie i inkorporacja biskupstw inflanckich. Posiadłości zakonne rozpostarte były w różnych częściach Inflanck, także na Wyspach, co potęgowało konflikt z sąsiadami. Główna siedziba inflanckiego mistrza krajowego mieściła się w Wenden (Võnnu, Cēsis; Kieś; dziś Łotwa).

Podbite tereny zorganizowano wedle uniwersalnych wzorców zachodnioeuropejskich, tak w odniesieniu do struktury politycznej jak również życia społecznego i szeroko pojmowanej kultury, przeszczepiając na świeży grunt feudalne instytucje i formy życia zbiorowego. Niemieccy zdobywcy oraz napływający wraz z nimi (do obu części kraju) element kolonizacyjny, etnicznie zwykle germańskiej proveniencji, zagwarantował sobie pozycję dominującą wśród warstwy rycerskiej (potem szlacheckiej) oraz w lokowanych miastach. Świeccy rycerze otrzymywali w lenno nadziały ziemi, w zamian za co jako wasale zobligowani byli po wezwaniu przez swego pana-seniora do stawiania się na urządzone przezeń wyprawy zbrojne. Zakon sam w sobie stanowił siłę zbrojną, dlatego też proces nadawania ziemi przybrał na jego terenach niewielkie rozmiary, znacznie bardziej zaś rozwinął się w państwach biskupich oraz na terenie Księstwa Estonii. Wasale to w przygniatającej mierze rycerze niemieccy (liczba Duńczyków była bardzo ograniczona). Rekrutowali się oni z różnych części Rzeszy, głównie z przeludnionych obszarów dzisiejszej Dolnej Saksonii, Szlezewiku-Holsztynu i Westfalii. W odróżnieniu jednakże od położonych ku południu terenów zamieszkałych przez bałtyckich Prusów i także zdobytych przez niemieckich krzyżowców, na obszarze Bałtyki nie doszło do masowego niemieckiego osadnictwa chłopskiego. Ludność autochtoniczna natomiast, poza szybko uległą germanizacji

ocalałą częścią dawnej starszyny, która zasiłiła grupę wasali, sprowadzona została na ogół do pozycji subordynowanej względem niemieckim feudałów, aczkolwiek nie pozbawionej całkowicie praw. Sama chrystianizacja Estów nosiła charakter powierzchowny. Przez bardzo długi czas trwali oni przy kultach pogańskich, nadto nie rozumieli uprawianej po łacinie liturgii ani wygłaszanych w języku niemieckim modlitw i kazań; jeszcze u progu Reformacji niemieccy duchowni określali rodzimą ludność chłopską mianem pogan lub w najlepszym układzie nowo ochrzczonych. Estowie zwykle niechętnie odnosili się też do utożsamianej z narzuconym porządkiem zestandaryzowanej kultury średniowiecznej. Równolegle żyły więc dwie wzajemnie nieufne czy nawet otwarcie wrogie względem siebie społeczności uprzywilejowanych zdobywców i rdzennej ludności podbitej. Ta ostatnia niezupełnie wszak zaakceptowała przypisaną jej przez najeźdźców rolę społeczną.

Zawiadywanie geograficznie odległym i de facto na poły niezależnym od metropolii Księstwem Estonii nastęrczało władcom Danii coraz więcej trudu, skłaniając ich w I połowie XIV w. ku decyzji o sprzedaży kłopotliwej prowincji. Zamęt związany ze zmianą przynależności państwowej postanowili wykorzystać Estończycy, najpierw z Harii, urządzając zbrojne powstanie (1343–1345). Na datę jego wybuchu wyznaczono noc z 23 na 24 kwietnia 1343 i stąd też nazwa zrywu, powstanie w noc św. Jerzego (Jüriöö ülestõus, Aufstand in der Georgsnacht). W estońskim ludowym kalendarzu gospodarczym 23 kwietnia stanowił inaugurację nowego roku rolniczego, dzień jęcia prac polowych i wypędu bydła na pastwiska, którym towarzyszyło robienie dużo hałasu, dęcie w trąby i palenie przez rolników ognisk – były one umownym znakiem do rozpoczęcia zrywu, jednocześnie nie budząc podejrzeń wśród niemieckich mieszkańców miast, zamków i klasztorów, obeznanych z tym pamiętającym jeszcze okres pogański pra-

dawnym zwyczajem. Bazując na zaskoczeniu powstańcy przez kilka kolejnych dni puścili z dymem wszystkie folwarki i kościoły w Harii, opanowali i zniszczyli dobrze ufortyfikowany klasztor cysterski w Paradise; pojmany Niemców i Duńczyków zazwyczaj pozabawiano życia. Skoncentrowawszy swe oddziały i wybrawszy czterech przywódców, zwanych królami, powstańcy skierowali się na Rewel, rozbijając pod jego murami obóz, jednakże bez podejmowania szturmów. Za pośrednictwem wójty Turku, namiestnika Finlandii, nawiązano porozumienie ze Szwecją (skonfliktowaną z Danią i dążącą do przejęcia jej estońskich posiadłości) zakładające uzyskanie z tej strony szybkiej i istotnej pomocy militarnej. 25 kwietnia rozgorzało powstanie w Läänemaa, gdzie celem Estończyków było opanowanie zamku biskupiego w Hapsal, stolicy państwa biskupiego (Bistum Ösel-Wiek). Ocalała z rzezi niemiecka ludność obu ogarniętych walkami regionów szukała schronienia na zamku zakonnym w Białym Kamieniu. Stworzyło to dla Zakonu okazję do uzyskania przezeń wpływów na terenach Księstwa Estonii. Przy udziale inflanckiego mistrza krajowego oraz duńskiego biskupa Rewla urządzono w Białym Kamieniu negocjacje pokojowe, podczas których zamordowano zaproszonych na nie czterech liderów estońskich (4 V 1343). Pozbawienie Estończyków przywództwa zredukowało ich szanse w starciach z wojskami zakonnymi, które przystępując do pochodu na Rewel zadały powstańcom klęski w bitwach 11 maja (Kanavere lahing) i 14 maja 1343 (Sõjamäe lahing). Krzyżacy posunęli się pod mury Rewla, a duńskie władze powierzyły im obronę miasta, tym bardziej że zgodnie z zawartym przez powstańców porozumieniem wpłynęły do Zatoki siły szwedzkie pod dowództwem wójtów fińskich miast Wyborg i Turku (18–19 V 1343). Nie doczekawszy się powstańców, kilka dni temu rozgromionych pod Sõjamäe na przedpolu miasta, Szwedzi odpłynęli, zaś główne siły Zakonu skierowano na zachód, gdzie spowodowały odstąpienie Estoń-

czyków od oblegania Hapsal. Jednocześnie końcem maja wkroczyły w granice Bistum Dorpat idące w sukurs powstańcom oddziały pskowskie, wnet jednak zmuszone przez Zakon do odwrotu. Tym samym powstanie w kontynentalnej części ziem estońskich zasadniczo można uznać za zakończone, choć niebawem doszło w Harii do wznowienia walk, uśmierzonych przy pomocy posiłków krzyżackich z Prus ściągniętych końcem października 1343. 24 lipca 1343 powstanie wybuchło na Saremie. Przez rebeliantów zajęty został tam zakonny zamek w Pöide. Za sprawą łagodnej zimy dopiero w początku 1344 rycerze zakonni mogli w ramach ekspedycji odwetowej przejść po lodzie na wyspę, gdzie pokonali Ozylijczyków pod Karja (15 lub 17 II 1344 poniósł śmierć ich przywódca Vesse). Definitywna pacyfikacja wyspy miała miejsce zimą następnego roku. Rozciągnięte łącznie na dwa lata powstanie, ostatni zryw rdzennej ludności, ogarnęło bez mała trzecią część ziem etnicznie estońskich.

1346 król Danii Waldemar IV Odnowiciel (Valdemar Atterdag) sprzedał Harię-Wironię Zakonowi Niemieckiemu. Posiadając odtąd w swych granicach wybrzeże Zatoki Fińskiej, m.in. Rewel, Wesenberg i Narwę, wydatnie na każdej płaszczyźnie wzmocnili rycerze zakonni swą pozycję na terenie Starych Inflant (Alt-Livland, Vana-Liivimaa). Niemal równocześnie jednak zmianie zaczęła ulegać sytuacja międzynarodowa. Na wschodzie trwało stopniowe zrzucanie jarzma tatarskiego oraz scalanie ziem ruskich przez Moskwę. Podjęła ona także wysiłki dla utworzenia sobie drogi na Bałtyk i tym samym do Europy Zachodniej. Jeden z przejawów tej polityki to wzniesienie przez Iwana III Srogiego na prawym brzegu granicznej rzeki Narwy, naprzeciwko miasta i zamku zakonnego, potężnej twierdzy swego imienia (1492). Niebezpieczeństwo moskiewskie starano się zażegnać poprzez prewencyjne akcje zbrojne organizowane przez zakon inflancki (po sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach całkowicie już nie-

zależny, ale też niemogący liczyć na jego pomoc). Zawarty 1503 i następnie przedłużany aż po 1554 rozejm z Moskwą dał Inflantom kilkadziesiąt lat pokoju sprzyjając rozwojowi gospodarczemu i kulturalnemu tych ziem.

SVENSKA ESTLAND

Ściśle powiązane kulturowo z Północnymi Niemcami inflanckie warstwy wyższe, tudzież wzbierające na znaczeniu mieszczaństwo, niechętnie ustosunkowane do władzy eklezjalnej, stwarzały przy ogólnym kryzysie wewnętrznym Kościoła dogodną aurę do szybkiego rozprzestrzeniania się nauk Lutra. Do Rewla i Dorpatu prądy reformacyjne trafiły już 1523. Poważny zasięg przyjął wtórujący im ikonoklazm; ofiarą obrazoburców padło wiele obiektów kościelnych, m.in. w dwóch wyżej wspomnianych ośrodkach miejskich. Luteranizm był nade wszystko religią mieszczan, dopiero w latach 30. konwertowała się nań większość szlachty (tym samym za luteran automatycznie uznano estońskich chłopów). Reformacja jako taka nie przyniosła jednak demontażu dotychczasowych struktur politycznych. Przetrwały one do końca szóstej dekady tegoż stulecia, kiedy to kres położyła im trwająca ćwierć wieku seria zbrojnych konfliktów międzynarodowych znanych jako wojny inflanckie (1558–1583).

Przeżywające oto w XVI w. okres rozkwitu państwa położone wokół Bałtyku, jak Polska-Litwa, Dania i Szwecja, tudzież dobijające się wyjścia na to morze, rosnące w siłę i w ramach zbierania ziem ruskich sukcesywnie poszerzające swe terytorium państwo moskiewskie, rządzone przez Iwana IV Groźnego, podjęły walkę o przejęcie kontroli nad wciąż przynoszącym wielkie dochody handlem bałtyckim. Cel ten można było osiągnąć m.in. poprzez opanowanie portów inflanckich (Rygi, Parnawy, Rewla, Narwy). Do ekspansji zachęcały także możliwość i wysoki poziom zagospodarowania ziem inflanckich przy

równoczesnej słabości ich organizmów politycznych, targanych dawnionymi konfliktami wewnętrznymi, które świeżo wzmogła reformacja oraz wspomniana sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach (1525). W walce o spadek po Starych Inflantach, która odzwierciedlała rozbieżność interesów biorących w niej udział stron, za kluczowy należy uznać łańcuch stanowiących wzajemną reakcję następujących po sobie wydarzeń: zawarcie przez Zygmunta II Augusta i zakon inflancki zwróconego przeciw Moskwie układu w Pozwolu (lit. Pasvalys) 1557; aneksję wschodniej połaci ziem estońskich (Dorpat, Wironia) przez Iwana IV Groźnego 1558; sprzedaż Ozylii Duńczykom 1559 i zajęcie przez nich wyspy 1560; wylądowanie Szwedów w Harii 1561; pakt wileński 1561, mocą którego nastąpiła sekularyzacja zakonu inflanckiego przez ostatniego wielkiego mistrza Gottharda Kettlera oraz inkorporacja terytorium państwa zakonnego do Rzeczypospolitej; pierwsza wojna północna, zwana też wojną siedmioletnią 1563–1570, sprzymierzenie Szwecji z Rosją a Polski z Danią oraz Hanzą 1563; opanowanie przez Szwecję wyspy Dagö 1563; odwrócenie przymierzy po zmianie na tronie szwedzkim – sojusz Polski ze Szwecją a Moskwy z Danią 1568; kongres pokojowy w Szczecinie 1570; utworzenie pod protektoratem Iwana IV Groźnego marionetkowego Królestwa Inflant ze stolicą w Pöłtsamaa 1570–1578; nowa wojna polsko-rosyjska 1577–1582, pięciomiesięczne obleganie Pskowa przez Stefana Batorego 1581–1582; zdobycie Narwy przez Szwedów 1581, odepchnięcie Rosji od Bałtyku i wyparcie jej z Inflant. W czasie wojny o Inflanty odznaczyli się chłopscy partyzanci estońscy (Ivo Schenkenberg, zw. Eestimaa Hannibal). Odegrali oni też istotną rolę w doprowadzeniu Estonii pod panowanie szwedzkie w kolejnym stuleciu.

Rezultatem wieloletniego konfliktu, finalizowanego przez rozejmy pokojowe m.in. polsko-rosyjski podpisany w Jamie Zapolskim (1582)

oraz szwedzko-rosyjski zawarty nad brzegami rzeki Plussa (1583), był nowy podział estońskiego obszaru etnicznego, jeszcze głębszy niż w czasach Starych Inflant. Znalazł się on bowiem teraz w granicach trzech królestw. Przy Danii pozostała nabyta ponad 20 lat wcześniej Ozylia; Szwecja zatrzymywała północną część ziem estońskich; południe zaś weszło w skład Rzeczypospolitej. Tereny szwedzkie (Wiek, Harrien, Jerwen, Wierland, Dagö) powróciły do nazwy Księstwa Estońskiego, zwane były także Szwedzką Estonią (Svenska Estland), od wschodu granicząc ze Szwedzką Ingrią inaczej Szwedzką Ingermanlandią (Svenska Ingermanland). Przypadłe państwu polskolitewskiemu Inflanty stały się trzecim obok Korony i Wielkiego Księstwa składnikiem RON. Podzielono je na trzy prezydiiaty, przemianowane 1598 na województwo parnawskie (ok. 12 tys. km²) i województwo dorpackie (ok. 9 tys. km²), rozgraniczone południkowo wzdłuż linii Võrtsjärv, oraz leżące na terytorium dzisiejszej Łotwy województwo wendeńskie (ok. 30 tys. km²).

Podczas reformacji i wojen inflanckich struktury Kościoła katolickiego uległy na tych terenach tak doszczętnemu zniszczeniu, że po 1582 nie podjęto nawet próby ich odnowy, w zamian dla całych przynależnych Rzeczypospolitej Inflant powołując jedno nowe biskupstwo z siedzibą w Kieś (biskupstwo wendeńskie). Wedle zamysłów Kościoła tereny inflanckie miały stać się bazą kontrreformacji w tej części Europy. W tworzonych na nich instytucjach kościelnych upatrywano środek do rekatolicyzacji Inflant, długofalowo w podobnym duchu oddziałujący także na Skandynawię i Rosję. W pracach kolegów jezuitów, powołanych w Dorpacie (1583) i Rydze (1585), brali udział tej klasy szermierze kontrreformacji, co Antonio Possevino czy Piotr Skarga. Działalność jezuitów, nierzadko władających językiem estońskim i łotewskim, została dobrze przyjęta przez rdzenną ludność chłopską, której, choć schryistianizowanej powierzchownie, bliskie

były niektóre elementy religii katolickiej, takie jak kult świętych bądź obrzędy w rodzaju poświęcania pól czy domów, częściowo nawiązujące jeszcze do czasów przedchrześcijańskich, a które odebrała im reformacja. Nie trzeba chyba dodawać, że działalność jezuitów natrafiła na niechęć protestanckiego mieszczaństwa oraz luteranckiej szlachty niemieckiej, potęgowana przez hojne uposażenia ziemskie jezuitów i biskupstwa, co dodatkowo budziło naturalne sympatie do szwedzkich współwyznawców luteranizmu z północnej strony granicy. Aspekt religijny był niewątpliwie jednym z czynników (m.in. obok kwestii dynastycznych jako głównego) we wzburzającym u końca stulecia wielowątkowym konflikcie między Szwecją, agresywnym państwem protestanckim, a Rzeczpospolitą, stanowiącą oparcie katolicyzmu w tej części Europy.

Bezpośrednią atoli przyczyną rozgorzałych niebawem wojen polsko-szwedzkich, będących także kontynuacją wcześniejszej walki o dominium Maris Baltici, stała się kwestia przynależności państwowej Szwedzkiej Estonii, którą Zygmunt Waza, po zdeponowaniu w Szwecji a uprzednio zobowiązany jako elekt, formalnie inkorporował w granice Rzeczpospolitej (1600). Rozgrywające się w pierwszej połowie XVII w. polsko-szwedzkie wojny o Inflanty (1600–1611, 1617–1618, 1621–1626) oraz o ujście Wisły (1626–1629) doprowadziły do utraty ziem etnicznie estońskich przez Rzeczpospolitą na korzyść Szwecji. Kapitulacja polskich garnizonów Parnawy (1617), Rygi (1621) i Dorpatu (1625) oznaczała faktyczne przejście tych terenów pod panowanie Trzech Koron. Usankcjonowane ono zostało traktatami rozejmowymi w Altmarku (1629) i Sztumskiej Wsi (1635), choć formalne i definitywne zrzeczenie się praw do tych ziem przez Polskę-Litwę nastąpiło dopiero mocą kończącego potop szwedzki traktatu pokojowego w Oliwie (1660). Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od Dźwiny wraz z Rygą, zwane odtąd Inflantami Szwedzkimi (Sven-

ska Livland). Rzeczpospolita zaś zachowała mniejszą ich część południowo-wschodnią zwaną odtąd Infantami Polskimi (ob. łotewska Łatgalia). Układ pokojowy w Oliwie przyznał Szwecji także wyspę Ruhnu w Zatoce Ryskiej, która dotychczas należała do Kurlandii. Niemal równocześnie mocą pokoju w Brömsebro (1645) kończącego wojnę duńsko-szwedzką 1643–1645, traktowaną jako część wojny trzydziestoletniej, będąca u szczytu potęgi militarnej Szwecja, pokonawszy swą tradycyjną rywalkę na Bałtyku Danię, przejęła od niej Ozylię (oraz m.in. Gotlandię). Tym samym pod panowanie szwedzkie trafiła prawie całość estońskiego obszaru etnicznego (z wyjątkiem większej części krainy Setu, również we wcześniejszym okresie niemieckim leżącej w granicach Rusi i zamieszkaney przez ludność prawosławną). Administracyjnie północna część ziem estońskich tworzyła gubernię estlandzką, z siedzibą w Rewlu (Toompea), południowa zaś stanowiła część guberni inflanckiej, rozpostartej także na terenach etnicznie łotewskich, ze stolicą w Rydze. Ozylija zasilila gubernię inflancką, jednakże przy zachowaniu w jej ramach pewnej odrębności.

Po zakończeniu wojen polsko-szwedzkich nastalo dla ziem estońskich kilkadziesiąt lat pokoju (zmaconych jedynie krótkotrwałym konfliktem rosyjsko-szwedzkim 1656–1658 zakończonym podpisaniem traktatu pokojowego w Kardis 1661). Poza aktywizacją gospodarczą zniszczonych i wyludnionych wojnami terenów, połączoną z osadnictwem rolniczym (także przy użyciu różnoetnicznego materiału) opustoszałych połaci kraju, okres ten w jakimś stopniu umożliwił ziemiom estońskim partycypowanie w dokonywanych wtedy w państwie szwedzkim ważnych przemianach społeczno-ekonomicznych. Absolutystyczne dążenia władców szwedzkich prowadziły do osłabienia pozycji niemieckiej szlachty i eo ipso krótkotrwałej poprawy położenia prawnego ludności chłopskiej. Poważny na nią wpływ miał proces re-

dukcji, czyli odbierania szlachcie dóbr ziemskich, które uprzednio stanowiły własność państwa i zostały rozdane szlachcie. W istotnej mierze ograniczyło to władzę dotychczasowych właścicieli nad chłopami. Chłopom przyznano również prawo wnoszenia skarg i prośb do samego króla, z czego korzystano wysyłając do Sztokholmu delegacje chłopskie. Wykreowało to i na długi czas utrwaliło u Estończyków pozytywny obraz szwedzkich rządów, jednocześnie kształtując przekonanie, iż władza królewska chroni ich przed samowolą oraz bezprawiem szlachty, tym samym na zasadzie swoistej wzajemności interesów generując wśród chłopów postawy lojalistyczne. Sytuację taką miejscowa szlachta niemiecka, na ogół wyniosła i pyszałkowata, a przez rządy szwedzkie sprowadzona do roli dzierżawców dóbr państwowych oraz ograniczona w sprawowaniu władzy, odczuwała jako degradację, co z czasem umiejętnie podsycił car Piotr I Wielki, obiecując przywrócenie jej dawnych przywilejów w przypadku przejścia tych terenów pod panowanie Rosji. W okresie szwedzkim wzrosło też podporządkowanie miast władzom państwowym.

Luteranizm jako religię państwową ustanowiono w obu guberniach w ostatniej dekadzie XVII w. Kościół luterski przybrał na ziemiach estońskich postać wojującą, odległą choćby od cienia tolerancji, ze szczególną awersją odnosząc się do katolików, co było także reminiscencją niedawnych wojen z Rzeczpospolitą. Podobnie jak wcześniej w Estlandii, także w Inflantach poddano likwidacji wszelkie struktury Kościoła katolickiego (pierwsza po tym okresie parafia katolicka na ziemiach estońskich pojawiła się dopiero w Rewlu 1842). Jednocześnie duchowni protestanccy energicznie przystąpili do wypleniania resztek wierzeń pogańskich, jak składanie ofiar u świętych źródeł, rzek, jezior, drzew, kamieni. Świadectwa historyczne z tamtych czasów wskazują jednak, że katolicyzm, łączony przez chłopów z dawnymi zwyczajami w swoisty rodzaj synkretyzmu religijnego, nadto za

sprawą bogatej obrzędowości dostarczający im wrażeń estetycznych, był rdzennej ludności estońskiej bliższy od bardziej racjonalnego luteranizmu. Z drugiej jednak strony utrwalenie luteranizmu pod panowaniem szwedzkim oznaczało dla Estończyków rozwój różnych dziedzin związanych z oświatą, w tym przede wszystkim szkolnictwa w ich języku ojczystym (a także zapoczątkowanie tradycji nauczania domowego). We wspomnianej wyżej kolonizacji wewnętrznej duży udział mieli mieszkańcy Ozylii. Ale na opustoszałe tereny przybywali również chłopci spoza ziem estońskich. Najwięcej migrantów pochodziło z Rosji. Byli wśród nich także rzemieślnicy, kupcy i rybacy. Rosjanie zwykle osiadali we wschodniej części kraju, głównie w Alutaguse (Wschodnia Wironia). Końcem XVII w. na północnym i zachodnim brzegu jeziora Pejpus zaczęli osiadać rosyjscy staroobrzędowcy uchodzący przed prześladowaniami w swej ojczyźnie. Pod rządami Szwecji ziemie estońskie przyjęły także wielu Finów, którzy tworzyli wówczas 12% ludności Harii i 20% Wironii, oraz Łotyzy, kolonizujących przeważnie południową część kraju. Większość osadników dość szybko uległa estonizacji. Odrębność zachowali jedynie chłopcy rosyjscy, zwłaszcza starowierzy, których osady do dziś stanowią charakterystyczny składnik krajobrazu nad Peipsi järv.

1698–1699 ukształtował się zwrócony przeciwko Szwecji zaczepno-odporny sojusz jej sąsiadów (Rosja, Dania, Saksonia). Uderzeniem wojsk saskich Augusta II Mocnego z Kurlandii na Inflanty 1700 rozpoczęła się wielka wojna północna, zwana też III wojną północną, częściowo rozgrywana na ziemiach estońskich. Ich losy rozstrzygnęły się jednak daleko stąd, na Ukrainie Lewobrzeżnej, gdzie wojska rosyjskie Piotra I odniosły wspaniałe zwycięstwo nad armią szwedzką Karola XII w wielkiej bitwie pod Połtawą (1709). Rok później garnizony szwedzkie w Estlandii i Inflantach kapitulowały przed wojskami carskimi, a Rosjanie zajmowali Parnawę, Arensburg i Rewel (1710).

Trwające jeszcze dziesięć lat zmagania zakończone zostały podpisaniem 1721 traktatu pokojowego w Nystad (Uusikaupunki) nad Zatoką Botnicką. Szwecja oficjalnie odstępowała w nim Rosji Inflanty, Estlandię, Ingrię i części Karelii, tracąc zarazem status mocarstwa europejskiego. Rosja zaś otrzymała postulowane od dwóch stuleci szerokie wyjście na Bałtyk i dołączyła do grona potęg kontynentalnych.

Niemniej jednak Rosja początkowo nie czuła się zbyt pewnie w nowych prowincjach. By utrwalić w nich swe panowanie władze carskie postawiły na zjednanie sobie miejscowej szlachty niemieckiej. Jeszcze podczas wojny rozpoczęto więc proces restytucji dóbr szlacheckich, upaństwowionych przez Szwedów. Rycerstwa estlandzkie, inflanckie i ozylijskie otrzymały też gwarancje szerokiej autonomii (Landtag). W ramach zachowania odrębności tych terenów utrzymana została granica celna z guberniami śródrosyjskimi, potwierdzono dominującą pozycję luteranizmu oraz język niemiecki jako urzędowy. Oparta o specjalny status polityczny (Остзейский особый порядок) odrębność ustrojowa Bałtyki gwarantowała całość władzy miejscowym Niemcom. Wszystko to pozwoliło na podtrzymanie specyfiki dawnych Starych Inflant. Administracyjnie tereny te tworzyły gubernie bałtyckie (Ostseegouvernements; Balti kubermangud; Остзейские губернии, także Остзейский край lub Прибалтийский край). Składały się na nie trzy jednostki, a to Eestimaa kubermang, Liivimaa kubermang i Kuramaa kubermang (od 1795). Niemiecką szlachtę guberni estlandzkiej, inflanckiej i kurlandzkiej zaczęto odtąd coraz częściej określać mianem bałtyckich Niemców. W onych tzw. baronach nadbałtyckich zaskarbiło sobie państwo carów na blisko dwa stulecia oddaną i lojalną grupę poddanych, politycznie wyrobioną i po europejsku wyedukowaną, która pozostając w kręgu kultury niemieckiej, utrzymując ściśle i wzajemne kontakty z Rzeszą, stanowiła jeden z łączników imperium rosyjskiego z niemieckim obszarem nie tylko kul-

turowym ale i politycznym. Ogrom państwa rosyjskiego, przy jednoczesnej geograficznej bliskości nowej stolicy Petersburga, miasta niemieckiego z nazwy a na poły też z panującego w nim ducha, dawał bałtyckim Niemcom sposobność kariery urzędniczej oraz wojskowej na dworze carskim o rozmiarach dotąd nieznanych, stąd też mimo pewnych konfliktów z władzą centralną, daleko zresztą mniejszych niż w okresie szwedzkim, pozostali mu oni wierni niemal do końca. Bałtyccy Niemcy formowali sobą rdzeń nowoczesnej rosyjskiej biurokracji państwowej, znaczącą część korpusu oficerskiego armii rosyjskiej, tudzież ważki składnik petersburskich kamaryl dworskich. To w dużej mierze za ich przyczyną Rosja aż po schyłek kolejnego stulecia tworzyła do pewnego stopnia coś na kształt niemieckiego organizmu państwowego rozsiadłego na ziemiach etnicznie głównie słowiańskich i wysysającego z nich życiodajne soki. Bałtyccy Niemcy zbudowali też fundament pilnie przez siebie strzeżonego politycznego związku Rosji i Prus na arenie międzynarodowej. To wreszcie u nich też znajdowała na ogół niewygasłą inspirację antypolska polityka Petersburga XVIII–XIX w.

Chłopów zaś panowanie rosyjskie pozbawiło praw uzyskanych pod rządami Trzech Koron. Na powrót podporządkowani zostali niemieckim właścicielom majątków ziemskich. Jedną z form oporu wobec takiej sytuacji było zbiegostwo do Szwecji i Finlandii. Gdy 1788 Szwecja podjęła próbę odzyskania terenów bałtyckich, w przybrzeżnych lasach gromadziły się grupy chłopów, częściowo uzbrojonych, w oczekiwaniu na spodziewany desant szwedzki. Estońscy chłopci uciekali także na tereny guberni pskowskiej, gdzie w dobrach prawosławnego monasteru piecherskiego powstały całe wsie przez nich zamieszkałe. Pod wpływem prądów oświeceniowych, wspieranych przez Katarzynę II, władze centralne wprowadziły schyłkiem stulecia pewne regulacje poprawiające prawne położenie chłopów, lecz i tak było ono

gorsze niż pod panowaniem szwedzkim. W porównaniu z czasami szwedzkimi zmniejszeniu uległy także wpływy Kościoła luterńskiego. W połowie XVIII w. rozwinął się na ziemiach estońskich religijny ruch herrnhuterów, jeden z kierunków wywodzącego się z Niemiec pietyzmu. Pozostając w strukturach Kościoła luterńskiego herrnhuterzy obok propagowania moralnego trybu życia głosili idee równości społecznej. Bractwa herrnhuterów znalazły zwolenników zwłaszcza wśród ludności chłopskiej, kształtując jej świadomość społeczną oraz poczucie godności ludzkiej (1743 działalność ta została zakazana przez władze carskie).

Pełniejszej unifikacji prowincji bałtyckich z resztą Rosji, przejściowo podjętej w epoce Katarzyny II, służyć miały m.in. zmiany w podziale administracyjnym kraju. 1783–1796 miejsce dotychczasowej guberni rewelskiej i guberni ryskiej, pod tymi nazwami istniejących od początku panowania rosyjskiego, na krótko zajęły namiestnictwa w siedzibami w tych miastach, przemianowane następnie na wspomniane już gubernie estlandzką i inflancką (liwlandzką, liwońską). W tym samym czasie utworzono również nowe jednostki rangi powiatów (1783). Na terenie Estlandii siedzibę takiego nowego powiatu (do 1796) ulokowano w założonym 1718 jeszcze przez Piotra I nowym mieście Baltischport (Paldiski). Większe i trwalsze w tym zakresie zmiany zaszyły na terenie Inflant, gdzie w estońskiej ich części powołano do życia nowe powiaty z siedzibą w Felinie, Wałku oraz świeżo w tym celu założonym zupełnie nowym mieście Werro (Võru). Wszystkim stolicom powiatowym nadano bądź przywrócono prawa miejskie. Odtąd aż do końca panowania rosyjskiego istniało na ziemiach estońskich dwanaście miast (Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Kuressaare, Haapsalu, Paldiski, Rakvere, Viljandi, Valga oraz dwa nowe, Paldiski i Võru). Miasto Narva od początku panowania rosyjskiego należało do guberni sankt-petersburskiej (wcześniejsza gubernia ingermanlandzka

1703/1708–1710). Ziemie Setu zaś pozostały jak uprzednio w składzie guberni pskowskiej.

ZABRAKŁO ATRAMENTU

Po zakończeniu wojen napoleońskich car Aleksander I zniósł poddaństwo osobiste chłopów w obu guberniach (estlandzka 1816, inflancka 1819). Estońscy chłopci otrzymywali jednocześnie nazwiska, nadawane im przez niemieckich właścicieli ziemskich (stąd też ich często niemieckie brzmienie). Po spowodowanej nieurodzajem klęsce głodu 1840 pojawiły się wśród zrozpaczonej ludności chłopskiej guberni inflanckiej pogłoski o bezpłatnym nadawaniu w Rosji ziemi; w nadziei jej uzyskania tysiące południowoestońskich włościan ścigało do stolicy guberni (Rygi). Oczekiwania te okazały się pozbawione podstaw, o co zainteresowani obwiniali niemieckich obszarników, którzy mieli udaremniać zamiary cara, w oglądzie chłopów dążącego do polepszenia ich doli. Sięgające jeszcze czasów szwedzkich przeświadczenie o dobrej woli monarchy, w zestawieniu z szerzonymi z Petersburga ideami wszechsłowiańskimi, ale przede wszystkim nadzieje na uwolnienie od pańszczyzny oraz otrzymanie ziemi, tkwiły również u podstaw zaistniałego niebawem, latem 1845, zjawiska masowego przechodzenia estońskich chłopów, zwłaszcza tych biedniejszych, na prawosławie. Konwersje owe zatoczyły skalę tak wielką, iż zaniepokojone nimi zostały nawet same władze carskie, które oficjalnie informowały, że przyjęcie ortodoksji nie powoduje nadania żadnych praw (aczkolwiek prawosławny duchowny z Mustvee nad Peipsi järv poradził sobie z tym problemem w prostszy sposób, mianowicie oświadczając zgłaszającym się doń kandydatom na neofitów, iż nie może ich zapisać na ruską wiarę, gdyż skończył mu się atrament i trzeba czekać na dostawę nowego z Rygi). Na przestrzeni trzech lat prawosławnymi zostało ponad 60 tys. Estończyków. W niektórych

miejscach konwersje dotyczyły 70–80% ludności. Pejzaż estońskich terenów wiejskich urozmaicił się o pierwsze cerkwie prawosławne (nie licząc tych na wybrzeżu jeziora Pejpus). Gdy zmiana wiary nie spełniła pokładanych w niej nadziei, wielu zawiedzionych chłopów próbowało wrócić do protestantyzmu. Nie było to już jednak wykonalne, gdyż w międzyczasie (1832) Kościół luterański utracił swą dominującą pozycję w guberniach bałtyckich, zaś z prawosławia, jako religii państwowej w całym imperium, przechodzenie na inne wyznania było zakazane. W pierwszej połowie XIX w. miała miejsce także reaktywacja działalności wspólnot herrnhuterskich, które osiągnęły liczbę 50 tys. członków. Nieco później zaś w prowincjach Haria i Jerwia narodził się nowy ruch religijny, o charakterze bardziej sekciarskim, którego twórcą był rewelski kupiec Juhan Leinberg (za jego sprawą kilkuset Estończyków wywędrowało 1861–1865 na Krym). W pierwszej połowie XIX w. zaczęły wyrastać na ziemiach estońskich pierwsze większe zakłady produkcyjne. Były to głównie fabryki przemysłu włókienniczego, zwykle bazujące na lokalnym surowcu (wełna, len). Poza Narwą, już uprzednio będącą centrum tego typu wytwórczości, fabryki sukna założono na Hiumie (Kärdla), koło Parnawy (Sindi) oraz w Dorpacie. Przy dwóch pierwszych wzniesiono także osiedla dla robotników. Na potrzeby doświadczonej rozkwitu żeglugi kabotażowej rozwinęła się produkcja żaglowców, budowanych w zalesionych okolicach Parnawy oraz na wybrzeżu północnym. Wzdłuż brzegów morskich transportowano nimi materiały budowlane do Rygi oraz gips do Petersburga. Na wybrzeżu północnym środków do życia dostarczał także przemyt do i z Finlandii. Jako punkty handlowej wymiany wewnętrznej służyły jarmarki w ośrodkach miejskich oraz liczne karczmy na terenach majątków ziemskich (dzierżawcy karczmy parali się także lichwą). Połowa XIX w. stała jednak pod znakiem konieczności rozwikłania nabrzmiałej kwestii chłopskiej, a przeprowadzone wtedy odno-

śne reformy stanowiły wielki przełom w życiu społecznym i gospodarczym ziem estońskich. 1849–1868 sukcesywnie zniesiono pańszczyznę zamieniając ją na dzierżawny czynsz pieniężny oraz zezwalając na wykup chutorów od dworu (nabywcami gospodarstw byli z reguły użytkownicy je dotąd chłopci). Jednocześnie właściciele folwarków pozbawiono innych praw współdecydujących o ich dotychczasowej władzy nad chłopami. W tym samym czasie ukazem o ustroju gminy wiejskiej zlikwidowano jej zależność od właściciela folwarku (1866). Ukaz carski 1863 przyznawał estońskim chłopom prawo osiedlenia się w dowolnej części Rosji. Do końca stulecia osiedla estońskie powstały w różnych miejscach rozległego państwa, choć emigrujący Estończycy najchętniej na miejsce osiedlenia wybierali tereny sąsiednich guberni petersburskiej i pskowskiej.

ÄRKAMISAEG | ESTONIAN NATIONAL AWAKENING

Kres stosunków pańszczyźnianych na estońskiej wsi dał asumpt do szybkiego w kolejnych dekadach rozwoju wszystkich gałęzi gospodarki. Przeobrażenia społeczne uaktywniły zarazem życie polityczne. W realiach absolutyzmu carskiej Rosji przybrało ono aż do czasu rewolucji 1905 ramy specyficzne, ze względu na zakaz działalności partii politycznych skupiając się wokół gazet i czasopism, rozmaitych instytucji oświatowo-kulturalnych czy stowarzyszeń i związków o charakterze społecznym lub gospodarczym. W takich też warunkach funkcjonował powstały po połowie stulecia estoński ruch odrodzenia narodowego. W tym samym z grubsza czasie pojawiły się pierwsze zapowiedzi zmian w relacjach pomiędzy władzą centralną a miejscowymi Niemcami. Na coraz głośniej wysuwane przez rosyjskich słowianofilów żądania pełnej unifikacji guberni bałtyckich z resztą Rosji, część bałtoniemieckiego ziemiaństwa, odczuwając zagrożenie rusyfikacją, reagowała postulatami zgermanizowania miejscowej estońsko-

lotewskiej ludności chłopskiej i stworzenia tym samym jednolitego tzw. narodu inflanckiego. Car Aleksander III, wstąpiwszy na tron 1881, jako pierwszy monarcha nie potwierdził przywilejów niemieckiej szlachty. Powołana naonczas specjalna komisja zbadała sytuację narodowościową w guberniach bałtyckich. Zgromadzone przez nią dane zawierały dziesiątki tysięcy skarg rdzennej ludności na ucisk narodowościowy ze strony bałtyckich Niemców. Dało to Petersburgowi formalną podstawę do zmiany polityki wobec tych ziem. W praktyce zmiana owa nie oznaczała wiele więcej niż próby ich zrusyfikowania. W tymże celu we wszystkich instytucjach państwowych miejsce języka niemieckiego zajął język rosyjski, a na miejsce bałtyckich Niemców przybywali urzędnicy z Rosji. Język rosyjski wprowadzono także w szkolnictwie (1887). Posunięcia te, wpisujące się zresztą w szerszy kontekst polityki wewnętrznej, szły w parze z propagowaniem prawosławia (wśród wielu powstałych wtedy w całym kraju cerkwi prawosławnych znalazł się m.in. żeński zespół klasztorny w Kuremäe w obecnej Wschodniej Wironii). O ile krzewienie religii państwowej odniosło niewątpliwie jakiś skutek, szczególnie na wschodzie kraju, o tyle efekty rusyfikacji w sensie wynarodowienia okazały się mizerne, a część wyedukowanych Estończyków skłaniała się jak dotychczas ku językowi i kulturze niemieckiej.

Ważnym wydarzeniem, które symbolicznie można uznać za początek estońskiego odrodzenia narodowego zwanego także estońskim przebudzeniem narodowym, w wersji estońskiej *ärkamisaeg* inaczej *rahvuslik ärkamisaeg* lub *rahvuslik ärkamine*, w przybliżeniu obejmującego okres 1850–1914, było zorganizowanie pierwszego ogólnostońskiego święta śpiewaczego (1869). Okazję ku niemu dała 50. rocznica zniesienia poddaństwa osobistego chłopów w guberni inflanckiej. Wzorowany na tradycjach niemieckich oraz wcześniejszych imprezach estońskich o zasięgu lokalnym, festiwal ten odbył się w

Dorpacie, ściągnając uczestników z różnych zakątków Estonii. Obok śpiewania pieśni, wśród których wciąż dominowały utwory niemieckie, wygłoszono wtedy wiele patriotycznych mów, które świadczyły o narastaniu wśród Estończyków poczucia jedności narodowej. W kolejnej dekadzie istotną rolę w działalności estońskiego ruchu narodowego odegrały prace nad powołaniem szkoły średniej z estońskim językiem wykładowym (ostatecznie otwartej dopiero 1888 z językiem rosyjskim). Wzięła w nich udział cała plejada wybitnych działaczy na niwie odrodzenia narodowego, m.in. Jakob Hurt, Johann Voldemar Jannsen, Carl Robert Jakobson, Friedrich Reinhold Kreutzwald i Johann Köler.

W obrębie ruchu narodowego doszło wkrótce do ukształtowania się dwóch odmiennych orientacji, tj. stawiającej na zbliżenie kulturowe z Rosją, oraz grupy temu przeciwnej, wedle której Estończycy stanowią część świata niemieckiego i tym samym winni współpracować z Niemcami. Niektórzy aktywiści opcji rosyjskiej, czynni zwłaszcza w dobie rusyfikacji, posuwali się nawet do zanegowania całego estońskiego przebudzenia narodowego, uważając je za historyczną omyłkę, oraz głosili postulaty stopienia się narodu estońskiego w wielkim narodzie rosyjskim (na podobieństwo słowiańskich potoków i rzek mających wedle panslawistów rozpląnąć się w rosyjskim morzu). Zachęcali oni też Estończyków do szybszego przyswajania sobie języka rosyjskiego oraz podjęcia w tym zakresie współzawodnictwa z Łotyszami. Rusyfikacja doby Aleksandra III (panującego 1881–1894) rozwiała wprawdzie nadzieje na wsparcie estońskich dążeń narodowych przez władze carskie, jednak z drugiej strony zadała dość wyraźne ciosy bałtyckiej niemczyźnie, co pośrednio wzmacniało pozycję Estończyków w konflikcie z Niemcami, niezmiennie traktowanymi jako główny przeciwnik narodowych aspiracji. Zmiana na tronie carskim (1894) przyniosła, przy generalnie zachowaniu tego samego kursu,

stępień ostrza polityki rusyfikacyjnej w wymiarze praktycznym. Równoczesne zaś szybkie przemiany gospodarcze umożliwiły rozciągnięcie działalności narodowej, która dotychczas skupiała się wokół wsi i środowisk inteligencji z niej pochodzących, na grunt miejski, gdzie Estończycy coraz silniej i śmieiej manifestowali swą obecność także na płaszczyźnie politycznej. Na przełom XIX i XX w. przypadają też początki estońskiej socjaldemokracji.

Trawiący Rosję kryzys społeczno-polityczny, potęgowany trudnościami gospodarczymi oraz niepowodzeniami w wojnie z Japonią, znalazł ujście w wystąpieniach rewolucyjnych 1905–1907. Obok wspólnych dla całego państwa postulatów systemowych, jak likwidacja samodzielnictwa carskiego i demokratyzacja życia politycznego, tudzież obok strajków i manifestacji robotniczych w ośrodkach przemysłowych, nierzadko o burzliwym przebiegu, wydarzenia rewolucyjne objęły na ziemiach estońskich także obszary wiejskie, gdzie doszło do istnego pogromu niemieckich majątków ziemskich, z rabunkami i podpaleniami dworów włącznie. Historycznie wielce znamienne ciekawostkę stanowić mogą zaistniałe w pewnym momencie pogłoski o flocie wojennej przygotowywanej niby przez władze Szwecji dla oswobodzenia z okowów caratu swych niegdysiejszych poddanych. Trwałym skutkiem rewolucji była możliwość zakładania legalnych partii politycznych oraz ustanowienie ogólnorosyjskiego parlamentu. Do I Dumy (1906) weszło z ziem estońskich czterech Estończyków i jeden Rosjanin. Sukces oznaczało to tym większy, iż zabrakło w niej przedstawicieli bałtyckich Niemców (dopiero późniejsza zmiana ordynacji wyborczej spowodowała reprezentowanie ziem estońskich także przez Niemców). Polityczne zwycięstwa stały się udziałem rdzennej ludności również w wyborach miejskich. Po Wałku i Rewlu, już nieco wcześniej zarządzanych przez jej przedstawicieli, także w dalszych ośrodkach obu guberni nastąpiło odsunięcie od władzy Niemców.

Według ogólnorosyjskiego spisu powszechnego (1897) żyło na ziemiach estońskich 986 tys. ludzi (Estońcy 90%, Rosjanie 4,5%, Niemcy 3,5%).

Struktura narodowościowa guberni estońsko-łotewskich wg dekl. jęz. ojczystego 1897 (%)

Губерния Уезд	Est.	Ros.	Niem.	Szw.
Эстляндская губерния (ogółem)	88,7	5,0	3,9	1,4
Везенбергский уезд	90,3	7,2	1,9	–
Вейсенштейнский уезд	96,8	–	2,2	–
Гапсальский уезд	92,2	–	1,2	5,6
Ревельский уезд	82,9	6,8	7,3	–

Губерния Уезд	Łot.	Est.	Niem.	Ros.	Żyd.	Pol.	Lit.
Лифляндская губерния (ogółem)	43,4	39,9	7,6	5,2	1,8	1,2	–
Валкский уезд	87,9	7,2	2,1	1,3	1,1	–	–
Венденский уезд	94,4	–	3,5	1,0	–	–	–
Верровский уезд	3,5	92,7	2,0	1,4	–	–	–
Вольмарский уезд	93,3	3,2	2,0	–	–	–	–
Перновский уезд	–	94,0	3,7	1,1	–	–	–
Рижский уезд	58,2	1,1	18,2	11,9	4,7	3,5	1,6
Феллинский уезд	–	97,1	1,8	–	–	–	–
Эзельский уезд	–	95,5	2,6	–	–	–	–
Юрьевский уезд	–	86,8	4,4	7,2	–	–	–

Źródło: Перепись населения Российской империи (1897)

Mimo okresowo powtarzających się dekoniektur i kryzysów ekonomicznych półwiecze między zniesieniem pańszczyzny a wybuchem wojny światowej cechował stały rozwój gospodarczy większości obszarów wchodzących w skład państwa rosyjskiego, a w jego ramach ziem estońskich. Przed I wojną światową kwalifikowały się one do najwyżej pod względem gospodarczych stojących prowincji Rosji. Podstawowym segmentem gospodarki estońskiej pozostawało rolnictwo. Na jego bazie zakwitł przemysł spożywczy (mleczarnie, młyny, folwarczne gorzelnie). Z rozwojem produkcji mleczarskiej wiązały się także początki silnego ruchu spółdzielczego, bardzo ważnego czynnika w życiu społeczno-gospodarczym estońskiej wsi. Rozwinęły się ponadto inne gałęzie przemysłu. Poza tradycyjnie zajmującą wśród nich naczelną rolę produkcją tekstylną, gdzie prym w dalszym ciągu wiodła narewska Krenholmska Manufaktura, powstały duże zakłady przemysłu ciężkiego, w tym metalowego i maszynowego, oraz przemysłu materiałów budowlanych (np. cementownia w Kunda). Ważną rolę pełniły estońskie papiernie, które u zarania nowego stulecia dostarczały aż 70% papieru w całym państwie rosyjskim.

Radykalna dynamizacja rozwoju gospodarczego w rzeczonym półwieczu miała oczywiście nierozzerwalny związek z uruchomieniem kolei (otwarcie pierwszej linii na ziemiach estońskich 1870). Transrosyjskie szlaki szerokotorowe połączyły tereny obu guberni z pozostałymi rejonami imperium, umożliwiając szeroki i sprawny zbył estońskiej produkcji rolnej (zwłaszcza na sąsiednim rynku petersburskim). Dodatkowo na przełomie XIX i XX w. powstała dość gęsta siatka szlaków wąskotorowych, obsługujących głównie południową połowę kraju i stymulująco oddziałujących przede wszystkim na rozwój rynków lokalnych. Dzięki szerokiej i wąskiej kolei pojawiły się na mapie kraju nowe osady miejskiego typu, częściowo lub całkowicie związane z jej obsługą (np. Tapa, Mõisaküla). Industrializacja szła w parze z urbani-

zają. Podnosił się odsetek ludności miejskiej oraz zmieniała struktura narodowościowa miast. Za sprawą warstw społecznie uprzywilejowanych kluczowe ośrodki miejskie wciąż zachowywały wprawdzie niemieckie oblicze kulturowe, niemniej jednak Estończycy na przełomie stuleci stanowili już w nich liczbowo wyraźną większość (dystansując i Niemców, i Rosjan razem wziętych). Ludność estońska odznaczała się dość wysokim poziomem wykształcenia, zwłaszcza w zestawieniu ze średnią ogólnorosyjską, z niewielkim odsetkiem analfabatów (i praktycznie brakiem takowych w młodym pokoleniu). Było to też społeczeństwo stosunkowo zamożne.

Dekady poprzedzające wybuch I wojny światowej przyniosły więc Estończykom gruntowne przemiany na wszystkich polach życia zbiorowego. Z pozbawionego struktur społecznych typowego ludu wiejskiego przeobrazili się oni w nowoczesny naród europejski. Zbudowali trwałe i solidne fundamenty własnej kultury narodowej, wolnej od dominacji czy to niemieckiej, czy rosyjskiej, naród estoński otworzył się na szeroko rozumianą kulturę europejską, w czym jakiś udział miało także pośrednictwo pobratymczych Finów. Nic tedy dziwnego, iż w kolejną epokę Estończycy wkroczyli krokiem pewnym i odważnym, politycznie dobrze zorganizowani i w pełni świadomi swych interesów narodowych.

VEREINIGTES BALTISCHES HERZOGTUM

Przez pierwsze trzy lata konfliktu zbrojnego teatr wojenny nie dosięgał ziem estońskich. Natomiast już 1914 władze carskie podjęły działania wobec miejscowej ludności niemieckiej (zamykanie gazet, rozwiązywanie organizacji, usuwanie z urzędów państwowych, rugowanie języka niemieckiego z przestrzeni publicznej). Sytuacja taka skłoniła Bałtoniemców do wysuwania względem Estończyków daleko idących ofert współpracy, co jednakże pozostało z ich strony bez echa.

Zamęt okresu rewolucji lutowej 1917, która w odróżnieniu od poprzedniej 1905–1907 ogarnęła na ziemiach estońskich przeważnie środowiska rosyjskie, tj. robotników w ośrodkach przemysłowych oraz żołnierzy mających dosyć wojny, politycy estońscy wykorzystali do uzyskania 30 marca 1917 dla swego kraju autonomii w ramach demokratycznego państwa rosyjskiego (przyznanie autonomii przyspieszyła manifestacja ok. 40 tys. Estończyków w Piotrogradzie 26 III 1917). Bardzo ważnym jej składnikiem było połączenie terytorium guberni estlandzkiej z północną częścią guberni inflanckiej. Zlikwidowało to sięgający głębokich stuleci podział ziem estońskich; niemal cały estoński obszar etniczny objęty został granicami narodowej jednostki terytorialnej (Autonoomne Eestimaa kubermang). Język estoński wprowadzono do urzędów, a dotychczasową rosyjską kadrę administracyjną zastąpiono Estończykami. Przystąpiono do formowania narodowych sił zbrojnych. Działalność rozpoczęły nowe partie rozmaitych orientacji politycznych (w tym bolszewicy). Latem 1917 ukonstytuowały się de facto estońskie organa ustawodawcze i wykonawcze, częściowo wysuwając pod adresem Piotrogradu dalsze żądania polityczne, w tym suwerenności państwowej. Niekorzystne zmiany sytuacji politycznej, tak wewnętrznej w postaci przechwycenia władzy przez bolszewików, jak i zewnętrznej, czyli ofensywy wojsk niemieckich na froncie wschodnim, które sukcesywnie zajmowały kolejne połacie kraju, skłoniły władze autonomiczne do proklamowania niepodległości w końcu lutego 1918 (m.in. 23 II Parnawa, 24 II Tallinn i Tartu, 27 II Rakvere). Proklamacje te odbywały się zazwyczaj w dniach między ustąpieniem władz bolszewickich a wkroczeniem wojsk niemieckich (25 II do Tallinna). Nie uznając państwowości estońskiej Niemcy objęli władzę okupacyjną w całym kraju, z miejsca przystępując do regermanizacji Estonii. Jednocześnie Deutschbalten wystąpili z koncepcją utworzenia z obszarów Estlandii, Liwlandii i Kurlandii nie-

mieckiego Zjednoczonego Księstwa Bałtyckiego (Vereinigtes Baltisches Herzogtum; Ühendatud Balti Hertsogiriik, Apvienotā Baltijas hercogiste). Miał to być organizm rządony przez Niemców przy współdziałaniu Estończyków i Łotyszy, ze stolicą w Rydze i krzyżackim znakiem jako symbolem państwowym, o powierzchni ok. 110 tys. km², połączony unią personalną z Prusami (Cesarstwem Niemieckim). Po zrzeczeniu się 27 sierpnia 1918 praw do ziem estońskototeńskich przez Rosję Radziecką (dotychczas bowiem mocą traktatu brzeskiego 3 III 1918 stanowiły one z wyjątkiem Kurlandii nadal część państwa rosyjskiego, jedynie tymczasowo znajdując się pod okupacją niemiecką) twór ten uzyskał formalnie niepodległość jesienią 1918. Rzeczywiste wcielenie owych projektów w życie przekreślone zostało przez ważne wydarzenia polityczne w samej Rzeszy, które oznaczały jednocześnie koniec niemieckiej okupacji Estonii.

EESTI VABADUSSÕDA

Reaktywowanej po ustąpieniu Niemców estońskiej państwowości (listopad 1918) zagrażało jednak niebezpieczeństwo ze strony bolszewików sposobiących się do zbrojnego przeniesienia swej rewolucji na teren Europy Zachodniej. Doprowadziło to do wojny estońskoradzieckiej, nazwanej Estońską Wojną Wyzwolenczą (Eesti Vabadussõda). Za jej początek przyjmuje się 28 listopada 1918 (dzień obrony Narwy przez siły estońskie). Pręca na zachód Armia Czerwona zajęła w ciągu miesiąca około połowy kontynentalnej części kraju. Na przełomie grudnia i stycznia 1919 linia frontu przebiegała na wschód od Tallinna i Paide ku Võrtsjärv a stamtąd ku Zatoce Ryskiej w rejonie Ainaži (Heinaste). W grudniu wpłynęła do portu w Tallinnie eskadra angielska, dzięki czemu możliwe stały się dostawy nowoczesnego brytyjskiego uzbrojenia. Z pomocą pośpieszyło Estończykom ponad 3 tysiące ochotników fińskich, jak też kilkusetosobowe grupy ze Szwecji

i Danii. 23 grudnia 1918 naczelnym wodzem armii estońskiej mianowany został Johan Laidoner. 6 stycznia 1919 (dzień po zajęciu przez Armię Czerwoną Wilna) ruszyła estońska kontrofensywa. Podstawową siłą uderzeniową stanowiły pociągi pancerne, powszechnie używane przez wszystkie strony podczas wojny domowej w Rosji, zaimprovizowane ze zwykłych wagonów obłożonych workami z piaskiem, oraz wysadzane na tyłach desanty morskie. Tempo natarcia było niezwykle szybkie. Na północnym odcinku frontu już 19 stycznia zajęto Narwę, na południowym zaś jeszcze wcześniej, bo 14 stycznia, odzyskano Tartu (przy współdziałaniu pociągów pancernych z partyzantskim batalionem Juliusa Kuperjanova). Do najcięższych walk całej kontrofensywy zimowej doszło 30–31 stycznia 1919 w rejonie miasta Valga, gdzie Estończycy oraz Finowie starli się z wyborową formacją Czerwonych Strzelców Łotewskich. W następstwie zwycięstwa wyzwolona została południowa część kraju oraz Pieczory. Osiągnięcia militarne skłoniły dowództwo estońskie do przeniesienia w maju 1919 teatru wojennego poza granice kraju (przy zachęce Ententy dla posilkowania kontrewolucyjnych działań rosyjskich Białych). Podejmowane tam estońskie operacje antybolszewickie uwieńczone zostały równie spektakularnymi sukcesami na terytorium Rosji (Jamburg, Gdow, Psków) i Łotwy (Valmiera, Alūksne, Jēkabpils). W połowie roku armia estońska zajmowała obszar dwukrotnie większy od swego państwa. Pod Kieś na Łotwie doszło w czerwcu 1919 do starć także z siłami niemieckimi, tj. formacjami utworzonymi przez kurlandzko-inflanckich Niemców (Baltische Landeswehr) oraz niemieckimi oddziałami frontowymi, walczącymi tam z bolszewikami i niby lojalnymi względem narodowego rządu łotewskiego, w rzeczywistości zaś zmierzającymi do przyłączenia tych terenów do Niemiec. W wielkiej czterodniowej bitwie (19–23 VI 1919) Estończycy zadali Niemcom dotkliwą klęskę, po czym podjęli za nimi pościg aż do samej Rygi (gdzie do ujścia Dźwiny

wpłynęła estońska flota wojenna). W podpisanym (2 VII 1919) zawieszeniu broni pokonani zobowiązani zostali do ewakuowania się do Niemiec w możliwie najszybszym terminie (zagrożenie niemieckie jeszcze raz dało o sobie znać w październiku 1919). Ta część Estońskiej Wojny Wyzwoleńczej nosi nazwę Landesveeri sõda (5 VI–3 VII 1919).

KONSTANTIN PÄTS

2 lutego 1920 Estonia, jako pierwsze państwo, podpisała w Tartu traktat pokojowy z Rosją Radziecką (Tartu rahu). Ustalał on m.in. kształt wschodniej granicy państwa. Ogólnie pokryła się ona z historyczną linią jeszcze z czasów Starych Inflant, później zaś rozdzielającą obie gubernie estońskie od tegoż szczebla jednostek wewnątrzrosyjskich, przekraczając ją na północy, gdzie do Estonii włączono Zannarwie (Narvataguse) inaczej Estońską Ingrię (Viru Ingeri, Eesti Ingeri, Eesti Ingerimaa; Эстонская Ингерманландия), oraz na południu, uzyskując tam zamieszkaną częściowo przez lud Setu obszar wokół Pieczor. Po delimitacji linii granicznej z Łotwą (która m.in. przepołowiła na część estońską i łotewską miasto Valga) powierzchnia państwa wyniosła ok. 47,5 tys. km².

Budowa podstaw ustrojowych państwa była zadaniem Zgromadzenia Konstytucyjnego (Asutav Kogu). 10 października 1919 wprowadzono ustawę o reformie rolnej. Jedną z najradykałniejszych w Europie pozwalała ona na upaństwowienie wielkiej własności ziemskiej. Na jej podstawie bezpłatnie przejęto 1039 majątków, czyli 97% istniejących (1926 wprowadzono ustawę o wypłacie częściowego odszkodowania byłym właścicielom). Użytki rolne, które stworzyły kilkadziesiąt tysięcy nowych chutorów (z grubsza podwajając ich dotychczasową liczbę), przyznawano na korzystnych warunkach chłopom-osadnikom; po wywiązaniu się z paroletniej umowy dzierżawnej z państwem chłopci sta-

wali się dziedzicznymi właścicielami swych gospodarstw. Odsetek bezrolnych spadł z 60 do 17 (jednocześnie niemal zanikła mnoga przedtem warstwa robotników rolnych). Tym oto bezkompromisowym sposobem znikła z ziem estońskich wielka własność obszaricza, od średniowiecza znajdująca się przeważnie w rękach niemieckich, będąca źródłem wielowiekowej krzywdy społecznej oraz upodlenia rdzennej ludności chłopskiej. W zamian powstała charakterystyczna dla państw bałtyckich silna ekonomicznie warstwa drobnych rolników. 15 czerwca 1920 uchwalono pierwszą estońską konstytucję, która określała Estonię jako państwo demokracji parlamentarnej (Eesti Vabariik). Konstytuanta zakończyła działalność wraz z podjęciem tejże przez wybrany w listopadzie 1920 nowy jednoizbowy parlament (Riigikogu). Konstytucja zniósła przywileje stanowe szlachty, co wraz z reformą rolną ostatecznie zakończyło polityczne wpływy Bałtyckich Niemców. 1920 rozwiązaniu uległy działające na ziemiach estońskich wszystkie trzy Bałtyckie Rycerstwa (Estländische Ritterschaft, Oeselsche Ritterschaft, Livländische Ritterschaft). Administracyjnie podzielono kraj na gminy (vald) i odpowiedniki naszych powiatów (maakond). Tych ostatnich było jedenaście (Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa, Petserimaa, Pärnumaa, Saaremaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa, Virumaa, Võrumaa).

Powojenną sytuację ekonomiczną Estonii warunkowało w zasadniczej mierze zerwanie powiązań gospodarczych z Rosją (zamknięcie rynku dla towarów estońskich i odwołanie zamówień państwowych końcem 1922). Miejsce gigantów przemysłowych zorientowanych na rynek rosyjski zajęło wiele mniejszych przedsiębiorstw nastawionych na zaspokajanie potrzeb wewnętrznych, wśród nich zakłady przemysłu spożywczego, drzewnego i celulozowo-papierniczego, maszynowego (np. narzędzia rolnicze) oraz branży budowlanej. Do rozwoju tej ostatniej dało silny impuls świeże osadnictwo wiejskie. Pojawiły się

także nowe gałęzie przemysłu, w tym eksploatacja łupków bitumicznych, torfu i fosforytów. Mimo to produkcja przemysłowa w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości pozostawała daleko w tyle za wartościami sprzed 1914, efektem czego było duże bezrobocie, jeden z podstawowych problemów młodej republiki. Szybki rozwój przemysłu nastąpił dopiero w latach po kryzysie światowym w kolejnej dekadzie, stymulowany m.in. przez aktywną politykę państwa. Po przewyciężeniu plagi bezrobocia końcem lat 30. zawarto z Polską umowę na sprowadzanie robotników sezonowych do prac w rolnictwie oraz górników do kopalń łupków w Wironii. Blisko połowę estońskiego eksportu stanowiła wysokiej jakości produkcja rolna. Uznanie na rynkach zagranicznych zdobyło sobie zwłaszcza estońskie masło i bekon. Głównymi odbiorcami estońskich wyrobów były Wielka Brytania i Niemcy, a także Finlandia, Szwecja, Łotwa. W rolnictwie ze względu na duże rozdrobnienie gruntów (spowodowane parcelacją majątków) bardzo ważną funkcję odgrywały różnego rodzaju spółdzielnie, kooperatywy i stowarzyszenia, poza główną działalnością organizujące zakrojone na szeroką skalę prace melioracyjne oraz zajmujące się sprawami oświatowo-kulturalnymi. Z czasem najzamożniejsze chutory wyposażone zostały w elektryczność i telefon, posiadały nowoczesne urządzenia domowe, popularne stały się szwedzkie rowery, przy niektórych gospodarstwach pojawiły się pierwsze samochody. Dzięki reformie rolnej większość mieszkańców wsi była drobnymi posiadaczami ziemskimi, a przedwojenna Estonia jawiła się jako państwo zasadniczo wolne od poważniejszych konfliktów klasowych. Standard życia dorównywał fińskiemu i tylko trochę ustępował szwedzkiemu czy duńskiemu. W drugiej połowie lat 30. Estonia zajmowała szóste miejsce w świecie pod względem szybkości wzrostu gospodarczego. Poza chutorowym rolnictwem podstawę jej ekonomiki stanowił przemysł eksploatujący miejscowe surowce. Reakcją na utratę bezpośredniego

kontakty z przyrodą, tak ważnego w kulturze narodów bałtyckich, co dało się zaobserwować nie tylko w ośrodkach zurbanizowanych, ale i na przechodzącej żywiołowe procesy modernizacyjne estońskiej wsi, było pojawienie się w latach 30. ruchu neopogańskiego. 1928 estońska marka zastąpiona została koroną.

W pierwszych latach istnienia młodego państwa najważniejsze dlań zagrożenie wewnętrzne stwarzali komuniści. Jako partia funkcjonując nielegalnie (pod kierownictwem Viktora Kingisseppa, aresztowanego i straconego 1922), przenikając do innych środowisk lewicowych oraz do związków zawodowych, wywołali oni przy wsparciu Moskwy nieudany zbrojny pucz wojskowy, którego celem było ustanowienie władzy radzieckiej i przyłączenie kraju do ZSRR (1 XII 1924). W następstwie rozruchów wprowadzono początkiem 1925 dość restrykcyjne prawa o ochronie państwa; wznowiła też działalność istniejąca 1918–1920 ochotnicza zbrojna formacja obrony terytorialnej (Kaitseliit). Tego samego roku ustawa o autonomii kulturalnej mniejszości narodowych, podówczas jedna z najbardziej postępowych na świecie, zagwarantowała mniejszościom (obok rosyjskiej, niemieckiej i szwedzkiej także nielicznej żydowskiej) szerokie możliwości rozwoju kulturalnego wraz z prawem zakładania finansowanych przez państwo szkół z własnym językiem nauczania. Wielkiemu kryzysowi ekonomicznemu początku lat 30. towarzyszyło zniechęcenie do systemu parlamentarnego, poza częstymi zmianami ekip rządowych częściowo utożsamianego również z takimi zjawiskami jak partyjniactwo, korupcja, skandale polityczne. Coraz intensywniej artykułowano (obecne już wcześniej u agrariuszy Konstantina Pätsa) postulaty ograniczenia władzy parlamentu i wprowadzenia tzw. rządów silnej ręki. Na scenę polityczną wypłynął ruch wabsów, czyli weteranów wojny o niepodległość (Eesti Vabadussõda). Wabsowie stali się wnet największym ugrupowaniem politycznym w kraju, liczbą członków przewyższając

partie polityczne razem wzięte. Utrzymująca się przez parę lat bardzo napięta sytuacja polityczna (ze starciami bojówek partyjnych włącznie) została ostatecznie rozwiązana poprzez wojskowy zamach stanu 12 marca 1934. Doraźnie dokonano go (Päts, Laidoner) dla zneutralizowania rosnących wpływów wabsów. Na terytorium całego państwa rozciągnięto stan wojenny (od okresu wojny 1918–1920 stałe obowiązujący w stolicy kraju, rejonach przygranicznych i na kolei). Rozwiązaniu uległy wszystkie organizacje wabsów, a w następnym roku zakazano działalności partiom politycznym. Doprowadziło to do ustabilizowania się sytuacji politycznej. Tym samym Estonia dołączyła do długiego wtenczas rządu państw Europy (zwłaszcza jej części środkowo-wschodniej) o autorytarnej formie rządów. Przyjęto kurs państwowy i pronarodowy. Państwo podjęło się czynnej roli w gospodarce. Wspierano i inspirowało różne inicjatywy społeczne, propagowano estonizację nazwisk (a także np. nazw miejscowości). Akcentowano etos pracy i inne pozytywne cechy tradycyjnie przypisywane narodowi estońskiemu. Posunięcia te spotkały się z uznaniem dużej części społeczeństwa. Legalizację rządów autorytarnych przyniosła nowa (trzecia już) konstytucja (1 I 1938). Dawała ona mocną pozycję prezydentowi. Został nim sprawujący jeszcze od czasów sprzed zamachu stanu funkcję głowy państwa Konstantin Päts (1874–1956). Głównym ogniskiem opozycji wobec powyższego była liberalna inteligencja z Tartu.

Obowiązującym od 1 maja 1938 dekretem Konstantina Pätsa uzyskano prawa miejskie 14 miejscowości dotychczasowej rangi alev (Antsla, Elva, Jõgeva, Jõhvi, Kallaste, Keila, Kilingi-Nõmme, Kunda, Kärkla, Mustla, Mustvee, Mõisaküla, Sindi, Suure-Jaani). Wedle ostatniego przed II wojną światową powszechnego spisu ludności Estonię zamieszkiwało 1126 tys. osób (1934). Estończycy liczyli 88,2%, Rosjanie 8,2%, Niemcy 1,5%, Szwedzi 0,7%, Łotysze 0,5%, pozostali

0,4%. Najwięcej wyznawców (1922) miały luteranizm (78,2%) oraz prawosławie (19%). Członków tzw. wolnych Kościołów, czyli skupionych we wspólnej kongregacji m.in. baptystów, adwentystów i metodystów, było 1,5%; do katolicyzmu przyznawało się ok. 2,3 tys. osób (0,3%); wyznania niechrześcijańskie oraz ateści grupowały 0,7%.

ZMIANY OKUPANTÓW

Na podstawie tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow państwa bałtyckie trafiły do radzieckiej strefy wpływów (23 VIII 1939). Miesiąc później (jako pretekst wykorzystując sprawę internowania i ucieczki z tallińskiego portu ORP Orzeł) Moskwa zmusiła Estonię do wyrażenia zgody na umieszczenie na jej terytorium radzieckich baz wojskowych (28 IX 1939). Rozlokowywanie przewidzianego układem kontyngentu wojskowego odbyło się 18–22 października 1939. W tym samym czasie rozpoczęto na wezwanie Rzeszy ewakuację ludności niemieckiej z państw bałtyckich (pierwszy statek z Niemcami odpłynął z Tallinna 18 X 1939). Podobne żądania zdecydowanie odrzuciła Finlandia broniąc swej niepodległości podczas wojny zimowej (30 XI 1939–13 III 1940). Estonia oficjalnie musiała zachować w tym konflikcie neutralność, ale setki młodych Estończyków pośpieszyło pobratymczym Finom z pomocą przez zamrożone wody Zatoki Fińskiej. 16 czerwca 1940 Estonia otrzymała od ZSRR kolejne ultimatum, w którym domagano się od niej zmiany rządu oraz zgody na wejście do kraju dalszych jednostek Armii Czerwonej, co oznaczało całkowitą już okupację kraju. Dzień później w granice Estonii weszło 80 tys. żołnierzy radzieckich. Pod naciskiem Moskwy (proradzieckie zamieszki 21 VI 1940) dokonano zmiany gabinetu rządowego, tworzonego teraz przez działaczy lewicy oraz antyautorytarnej opozycji inteligenckiej, rozwiązano parlament (5 VII 1940) i rozpisano nowe wybory (14–15 VII 1940). Wyłoniony w nich nowy parlament (tylko izba niższa) ogło-

sił powstanie Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik) i zwrócił się z petycją o przyjęcie państwa w skład ZSRR (21 VII 1940). Prośbie owej uczyniono za-
dość kilkanaście dni później (6 VIII).

Wszystko to rozgrywało się w atmosferze przygnębienia większości społeczeństwa, któremu nieobce były realia życia u wschodniego sąsiada. Skrót nowej nazwy państwa, ENSV, odczytywano jako Enne Nälg Siis Viletsus (najpierw głód potem nędza). Do ZSRR jeszcze przed dokonaniem oficjalnej aneksji wywiezieni zostali wraz z rodzinami Konstantin Päts i Johan Laidoner. Uchwalona wnet konstytucja ESRR, wzorowana na ustawach zasadniczych pozostałych republik związkowych, przyznawała kierowniczą rolę w państwie partii komunistycznej (25 VIII 1940). Armia estońska stała się częścią radzieckich sił zbrojnych jako korpus strzelców (30 VIII 1940). Przystąpiono do szerokich zmian ustrojowych we wszystkich sferach życia zbiorowego (m.in. nacjonalizacja przedsiębiorstw, pierwsze kroki ku kolektywizacji rolnictwa). Radziecki model zastosowano też w oświacie i kulturze; niszczone dorobek kulturalny niepodległego państwa, burzono narodowe pomniki (zwłaszcza nawiązujące do estońskiej wojny o niepodległość). Dużym ciosem dla ludności była tzw. reforma pieniężna wprowadzona w listopadzie 1940 i polegająca na wymianie koron na ruble wedle kursu blisko dziesięciokrotnie niższego od rzeczywistej siły nabywczej dotychczasowej estońskiej waluty narodowej (jednocześnie dokonano konfiskaty wkładów oszczędnościowych o wartości ponad 1000 rubli). Wnet przystąpiono do głębiej niż dotąd sięgających represji, które dotknęły rozmaite środowiska społeczne i polityczne (nie wyłączając członków podziemnie działającej w okresie niepodległości partii komunistycznej). W fingowanych procesach sądowych skazywano m.in. za udział w wojnie 1918–1920. Nocą z 13 na 14 czerwca 1941 przeprowadzono masową deportację ponad 10

tys. osób określanych mianem elementu niebezpiecznego społeczeństwa. Bez żadnego procesu sądowego, za to wedle wcześniej przygotowanych list proskrypcyjnych, pełnoletnich mężczyzn umieszczano w tzw. obozach pracy poprawczej, zaś ich rodziny kierowano do przymusowego miejsca osiedlenia, zwykle na Syberię. Do powstałych już jesienią 1940 w estońskich lasach pierwszych zbrojnych grup oporu zwanych Leśnymi Braćmi (Metsavennad) dołączyły po czerwcowej deportacji także osoby cywilne obawiające się kolejnych fal wywózek. Plany dalszych deportacji przerwała napaść III Rzeszy na ZSRR (22 VI 1941). W obliczu błyskawicznych postępów Wehrmachtu (zajęcie Rygi 1 VII 1941) władze radzieckie przystąpiły do ewakuacji, która objęła m.in. zakłady przemysłowe z załogami. Wobec pozostawionych obiektów zastosowano taktykę spalonej ziemi, powołując w tym celu bataliony niszczące, wsławione wieloma zbrodniami na ludności cywilnej. W granice Estonii wkroczyli Niemcy już 7 lipca 1941. Nie napotkawszy znacniejszego oporu opanowali w przeciągu kilku dni całą południową część kraju po okolice miasta Põltsamaa, skąd uderzyli w kierunku jeziora Pejpus. Niebawem wojska niemieckie wyszły na brzeg Zatoki Fińskiej w rejonie miasta Kunda (7 VIII 1941). 20–28 sierpnia rozegrała się bitwa o Tallinn (ostatnim punktem oporu sił radzieckich w Estonii była do 2 XII 1941 Osmussaar, niewielka wyspa u wejścia do Soome laht).

Po czerwcowej deportacji oraz wybuchu wojny do lasów przed nową falą terroru uciekły kolejne tysiące ludzi, w tym około połowa zmobilizowanych do Armii Czerwonej. Ofensywa niemiecka uaktywniła Leśnych Braci. W odpowiedzi na działania batalionów niszczących rozpoczęli oni walkę partyzancką. Atakując mniejsze oddziały radzieckie i tocząc boje z batalionami niszczącymi Leśni wyzwolili wiele miejscowości, w których przywracali władze samorządowe sprzed 1940. Likwidowali listy poborowych oraz spisy osób przeznaczonych do de-

portacji. Wzięli także udział w walkach o stolicę kraju, owacyjnie witani na ulicach miasta. Po przejściu frontu leśne grupy zostały przez Niemców rozbrojone, a większość ich członków ochotniczo zasilła formacje militarne na służbie niemieckiej. Z kolei ewakuowani przez władze radzieckie estońscy poborowi trafili nie na front, lecz do batalionów budowlanych na Syberii i północy Rosji. W zmaganiach z Niemcami wziął natomiast udział wspomniany korpus strzelców (ze stanu 7 tys. żołnierzy poległo lub zostało rannych w walkach pod Pskowem 2 tys., dalszych 4,5 tys. przeszło na stronę niemiecką, a resztę wcielono do batalionów budowlanych).

Z chwilą wymiany okupanta ziemie estońskie wchodziły w krąg doświadczeń innych, wolnych co prawda od sowieckich koszmarów, lecz w ogólnym bilansie też niespecjalnie szczęśliwych. Przebywające w kraju estońskie kręgi polityczne wystosowały do władz niemieckich oficjalną prośbę o wyrażenie zgody na restytucję państwowości estońskiej, ze swej strony oferując współpracę w walce z komunizmem. Nie spotkało się to z zainteresowaniem Berlina, plany nowych okupantów odnośnie ziem bałtyckich były bowiem inne. Tereny te, podporządkowane ryskiemu Komisariatowi Rzeszy Wschód, stanowić miały na czas wojny maksymalnie eksploatowane zaplecze ludzkie oraz materiałowo-produkcyjne, zaś po jej zakończeniu miały zostać poddane germanizacji (w ciągu 25 lat planowano osadzenie około pół miliona niemieckich kolonistów). Mimo iż Niemcy nie zamierzali spełniać estońskich oczekiwań politycznych, a na dodatek tradycyjnie nie byli zwykle darzeni sympatią, wielu Estończyków mniej lub bardziej otwarcie stanęło po ich stronie. Niedawne doświadczenie władzy radzieckiej sprawiło, iż zagrożenie to uznano za poważniejsze od niemieckiego. Tym samym też organizowany przez Moskwę antyniemiecki ruch oporu, nie znajdując oparcia wśród ludności, nie przybrał na ziemiach estońskich istotnych rozmiarów. Wychwytywaniem ra-

dzieckich partyzantów, tak pozostawionych na miejscu jak przetrzucanych przez linię frontu, zajmowała się podległa także estońskiemu samorządowi ochotnicza formacja zbrojna Omakaitse (Samoobrona), powstała na bazie rozwiązanej przez władze radzieckie Ligi Obrony (Kaitseliit). Dość nieskrępowanie (jak na warunki okupacyjne) funkcjonowała narodowa kultura (literatura, teatr). Władze okupacyjne oraz podległe im estońskie samorządy upowszechniały ideologię narodowego socjalizmu, która, wraz ze swymi komponentami rasistowskimi, padła na podatny grunt wśród części Estończyków. Powstała także wzorowana na Hitlerjugend młodzieżowa organizacja Eesti Noored (Młodzi Estończycy). Latem 1942 ogłoszono ochotniczy zaciąg do estońskiej jednostki Waffen-SS (szkolonej pod Dębicą w GG). Reakcją zaś na przeprowadzony nieco później przymusowy już pobór były liczne ucieczki do Finlandii. Uformowane tam oddziały estońskie broniły 1944 Karelii przed Rosjanami oraz przetrzucane do Estonii walczyły na swoim terenie z Armią Czerwoną (w tym z wchodzącymi w jej skład nowymi radzieckimi formacjami estońskimi, które zaczęto tworzyć na Uralu końcem 1941).

Po przerwaniu blokady Leningradu (27 I 1944) front radziecko-niemiecki osiągnął ciąg wodny Narwa–Pejpus–Wielikaja (w trwających pół roku zaciętych bojach w rejonie miasta Narwa wzięła udział estońska dywizja SS). W odpowiedzi na zbliżający się front samorząd estoński ogłosił mobilizację wojskową. Poparty ją także środowiska polityczne dalekie od współpracy z Niemcami, zorientowane na mocarstwa zachodnie, uważając iż przed władzą radziecką należy bronić się w każdy dostępny sposób. Latem 1944 Armia Czerwona wkroczyła do południowej części kraju, gdzie w zajętych (13 VIII 1944) mieście Võru ulokowały się organy państwowe radzieckiej Estonii. W połowie września Niemcy podjęli decyzję o wycofaniu swych wojsk z Bałtyki. Powstały jednocześnie w Tallinnie estoński rząd narodowy

ogłosił neutralność w toczącym się konflikcie i wezwał obie walczące strony do usunięcia swych wojsk z terytorium kraju. Przed napierającymi oddziałami radzieckimi rząd ten parę dni potem opuścił stolicę z zamiarem przedostania się na Zachód (21 IX 1944). Dzień później miasto zajęła Armia Czerwona (22 IX 1944). Efektem operacji tallińskiej było opanowanie przez siły radzieckie całej kontynentalnej części kraju (na wyspach działania trwały jeszcze dwa miesiące). Estońskiej dywizji SS udało się wycofać na zachód, zaś w ostatnich dniach wojny część jej żołnierzy zdołała przejść na tereny pod kontrolą Amerykanów. Jesienią 1944 estońskie lasy ponownie wypełniły się dziesiątkami tysięcy ludzi, wśród których byli członkowie formacji militarnych niemieckich i pozostających na służbie niemieckiej, poborowi unikający wcielenia do Armii Czerwonej oraz dezenterzy z tejże, jak również inne osoby z rozmaitych powodów obawiające się władzy radzieckiej.

LEŚNA EPOPEJA

W rezultacie II wojny światowej Estonia utraciła ok. 25% ludności. Prócz cywilnych ofiar wojny i terroru oraz poległych żołnierzy walczących po obu stronach konfliktu mieści się tu szacowna na 80 tys. grupa osób, którym udało się zbiec na Zachód (wielu zginęło podczas ucieczki od bomb radzieckiego lotnictwa bądź na morzu zatopieni w łodziach przez radziecką flotę wojenną). Na wychodźstwie znalazła się istotna część środowisk zajmujących ważną pozycję w różnych dziedzinach życia społecznego. Dotyczyło to też narodowej kultury, która po raz pierwszy w historii doznała podziału na krajową (radziecką) i emigracyjną.

Estonia straciła również ok. 5% terytorium (2330 km²). Wyłączono z niej Zaanarwie oraz prawie cały Kraj Pieczorski, dotąd tworzący osobny maakond, czyli obszary wykraczające poza dawne carskie guber-

nie estlandzką i inflancką a przyznane Estonii traktatem pokojowym w Tartu (1920). Zamieszkane w większości przez ludność rosyjską weszły one w skład obwodów leningradzkiego i pskowskiego RFSRR. Korekty graniczne w sąsiedztwie Pieczor przeprowadzono także 1957. Wśród piętnastu (1956–1991) republik radzieckich ESRR (45,2 km²) przewyższała powierzchnią jedynie republikę armeńską (29,8 km²) i mołdawską (33,7 km²). Liczbą ludności zaś lokowała się na ostatniej pozycji. W pierwszych latach powojennych do dziesięciu dotychczasowych maakondów doszły trzy nowe, najpierw Hiiu maakond (1946), a potem Jõgeva maakond (1949) i Jõhvi maakond (1949). Niebawem maakondy (oraz gminy) uległy likwidacji (1950). W zamian utworzonych zostało 5 miast podległych bezpośrednio władzom republikańskim (Tallinn, Tartu, Pärnu, Kohtla-Järve, Narva; od 1957 także Sillamäe) oraz 39 rejonów ziemskich (maarajoon). Siedziby tych ostatnich ulokowano niejednokrotnie w miejscowościach relatywnie małych (np. Antsla rajoon, Kose rajoon, Orissaare rajoon, Väike-Maarja rajoon, Vastseliina rajoon). W ramach integracji Bałtyki z resztą ZSRR eksperymentalnie wprowadzono podział Estonii, Łotwy i Litwy na obwody. Na terenie ESRR było ich trzy, a to Tallinna oblast (3 miasta i 12 rejonów; 14,4 tys. km²), Tartu oblast (1 miasto i 13 rejonów; 12,6 tys. km²), Pärnu oblast (1 miasto i 14 rejonów; 16,5 tys. km²). Podział na obwody funkcjonował zaledwie dwa lata (1952–1953). Na przełomie lat 50. i 60. następowała sukcesywna likwidacja rejonów z siedzibami w mniejszych miejscowościach i włączanie ich obszarów do sąsiednich jednostek. Ostatecznie ukształtował się od połowy lat 60. podział ESRR na 6 wspomnianych miast republikańskich oraz 15 rejonów ziemskich: Haapsalu rajoon, Harju rajoon, Hiiu-maa rajoon, Jõgeva rajoon, Kingissepa rajoon (Kuressaare rajoon), Kohtla-Järve rajoon (od 1965), Paide rajoon, Põlva rajoon, Pärnu rajoon, Rakvere rajoon, Rapla rajoon, Tartu rajoon, Valga rajoon, Vil-

jandi rajoon, Võru rajoon. Terytorialnie rejony te na ogół pokryły się z maakondami (wcześniejszymi oraz obecnymi).

Realizacja założonych przez władze radzieckie planów gruntownych przeobrażeń politycznych, socjalnych i ekonomicznych, czyli krótko mówiąc upodobnienie kraju do wcześniej powstałych republik związkowych, napotkała na dość masowy sprzeciw społeczeństwa estońskiego. Jego złamaniu służyć miało zastosowanie na szeroką skalę brutalnych represji wobec rzeczywistych bądź wymagowanych wrogów (aresztowania, procesy sądowe, deportacje). Podobnie jak 1940–1941 najbardziej desperacką formą oporu wobec powyższego było Leśne Braterstwo (Metsavendlus). Początkowo przebywające w lasach zbrojne grupy, zrazu będące w łączności z estońskimi ośrodkami politycznymi w Finlandii i Szwecji, nastawione były na dotrwanie do oczekiwanego konfliktu zbrojnego Zachodu z ZSRR. Samodzielną walkę zbrojną podjęto dopiero po zakończeniu wojny, gdy rachuby owe stawały się coraz bardziej złudne. Oddziały Leśnych Braci atakowały mniejsze radzieckie jednostki wojskowe, napadały na posterunki organów bezpieczeństwa, zabijały lokalnych reprezentantów władzy radzieckiej. Były to grupy o różnej wielkości, od kilku do kilkudziesięciu osób, zwykle działające samodzielnie lub podejmujące współpracę jedynie na skalę bliższej okolicy. Przez kilka lat po wojnie kontrolowały one tereny wielu gmin wiejskich, a zaszyte wśród lasów i bagien małe miejscowości były w ogóle niedostępne dla władzy radzieckiej. Szczególną intensywność leśny ruch oporu przybrał w południowo-wschodnich połaciach kraju. W rejonach przygranicznych utrzymywano kontakt z podobnymi grupami na Łotwie (Meža Brāļi). Decydujący cios zbrojnemu ruchowi oporu zadała wielka deportacja przeprowadzona 25–26 marca 1949. Na Syberię wywieziono wówczas ponad 20 tys. osób, w przeważającej większości z terenów wiejskich, co pozabawiło grupy partyzanckie oparcia w chutorach (podstawowy cel tej

akcji to złamanie oporu chłopskiego względem kolektywizacji rolnictwa, wywózkom towarzyszyła bowiem konfiskata chutorów należących do deportowanych i przyłączanie ich ziem do kolchozów). 1949–1952 likwidacji uległy niemal wszystkie leśne grupy, zaś członkowie pozostałych wyszli z lasów po amnestii 1956 (ostatni ukrywający się w lasach zginął dopiero 1978). Choć z czysto ludzkiego punktu widzenia nie wszystkie czyny Leśnych Braci (jak każdej partyzantki) można uznać za chwalebne, jednak jako całość wolnościowa epopeja leśna narodów bałtyckich zalicza się z pewnością do najpiękniejszych kart najnowszej historii Europy.

Po II wojnie światowej wszystkie fundamentalne dla kraju decyzje polityczne, rzutuące na pozostałe dziedziny życia zbiorowego, zapadły nie w Tallinnie, lecz w Moskwie. W owym półwieczu, na ogół określanym przez Estończyków mianem drugiej sowieckiej okupacji, dzieje Estonii ściśle zespolone są z historią całego Kraju Rad, stąd też można je podzielić na cztery wyraźne epoki, a to lata stalinizmu (1944–1955), odwilży (1956–1968), zastoju (1969–1985) i pieriestrojki (1986–1991).

Estońską gospodarkę podporządkowano celom ogólnozwiązkowym. Po ponownym zajęciu kraju przystąpiono do zapoczątkowanego już podczas pierwszej okupacji procesu jej unifikacji z systemem radzieckim. Poza przymusową kolektywizacją rolnictwa oraz likwidacją sektora prywatnego proces ten charakteryzował się forsowną industrializacją, która jak w całym Imperium polegała przede wszystkim na monsturalnej rozbudowie przemysłu ciężkiego (wydobywczego, maszynowego, metalowego). Ze względu na wschodniowirońskie zagłębie surowcowe ESRR miała stać się w pierwszym rządzie zapleczem energetycznym Wielkiego Leningradu. Odwołując się do dawnych tradycji rozbudowano także stare zakłady przemysłowe z czasów carskich, ponownie produkujące głównie na rynek ogólnozwiązkowy

(Krenholmska Manufaktura, Bałtycka Manufaktura). Na wsi kolektywizacja rolnictwa zakończyła się 1951. Dawni gospodarze mieszkali nadal w swych chutorach, choć wielu porzuciło w ogóle rolnictwo i przeniósł się do miast. Obok kolchozów do tzw. sektora socjalistycznego w rolnictwie należały także znacznie mniej liczne sowchozy (gospodarstwa państwowe).

Równie gruntowne zmiany zaszły w strukturze demograficznej. Tuż po zakończeniu wojny mieszkańcy miast stanowili około trzeciej części ludności, aby już kilka lat później przekroczyć połowę. Tak szybka urbanizacja związana była przede wszystkim z napływem do pracy w przemyśle ludności rosyjskiej (początkowo głównie z sąsiednich rejonów RFSRR) oraz ludności z innych republik związkowych, zwłaszcza słowiańskich, używających na ogół języka rosyjskiego. Gigantycznemu zapotrzebowaniu na siłę roboczą w ekstensywnie rozwijanym przemyśle nie była w stanie sprostać estońska wieś. Ludność rosyjska kierowała się głównie do aglomeracji tallińskiej oraz ośrodków przemysłowych północno-wschodniej części kraju, gdzie między miastami Kohtla-Järve i Narwa powstał obszar zwartej osadnictwa rosyjskojęzycznego. Drugie istotne źródło napływającej ludności rosyjskiej stanowili wojskowi obsługujący mnogie w kraju jednostki armii radzieckiej. Byli wśród nich zarówno żołnierze zawodowi z rodzinami oraz emeryci wojskowi ściągani do Estonii relatywnie wysoką stopą życiową, jak też żołnierze kończący służbę zasadniczą, którym ułatwiano uzyskanie zatrudnienia i mieszkania. Pojawiły się związane z kompleksem wojskowo-przemysłowym zamknięte miasta zamieszkałe niemal wyłącznie przez ludność rosyjską (Paldiski, Sillamäe). Napływająca ludność rosyjskojęzyczna różniła się od Estończyków nie tylko językiem, ale także obyczajami, podejściem do świata, stylem życia, w tym stosunkiem do pracy. Za sprawą zmian demograficznych lat 1939–1944 (ewakuacja Niemców i Szwedów) jak również

przesunięć granicznych we wschodniej części kraju Estonia stała się na krótki czas państwem całkowicie jednolitym narodowo. Tuż po wojnie (1945) wśród 854 tys. mieszkańców kraju było Estończyków 97,3%. Efektem migracji rosyjskojęzycznej odsetek ten jednak już w ciągu kilkunastu lat spadł do 74,6 (1959, na 1196 tys. ogółu). W kolejnych dekadach następowało dalsze zmniejszanie się udziału Estończyków w zaludnieniu ESRR. Jak już wspomniano ludność rosyjskojęzyczna stanowiła istotną część mieszkańców większych miast. Jej odsetek jednak nigdy, aż po kres epoki radzieckiej, nie przybrał (z wyjątkiem ośrodków pasa przemysłowego we Wschodniej Wironii) aż takich rozmiarów jak w ważniejszych miastach Łotwy, gdzie niejednokrotnie przekraczał połowę (Ryga, Lipawa, Windawa).

Kulturę estońską poddano w okresie stalinizmu ostrej presji ideologicznej, mającej na celu wyeliminowanie z niej elementów niekompatybilnych z założeniami ustrojowymi nowego systemu (co w praktyce oznaczało tworzenie teźe jakby prawie od nowa). Podtrzymaniu kulturowej odrębności narodowej służyło m.in. organizowane co pięć lat ogólnokrajowe święto pieśni oraz pielęgnowanie folkloru (ludowe zespoły pieśni i tańca). Wobec zakazu śpiewania przedwojennego hymnu państwowego nieoficjalnym hymnem narodowym stał się utwór będący pierwotnie wierszem Lydii Koiduli pt. *Mu isamaa on minu arm* (Mein Vaterland ist meine Liebe; Moja ojczyzna jest moją miłością).

W latach 50. jako główne skupiska powojennej emigracji estońskiej ustaliły się Szwecja (Sztokholm), Kanada (Toronto), USA (Nowy Jork), Australia (Sydney) i RFN. Na arenie międzynarodowej emigranci estońscy wspólnie z łotewskimi i litewskimi podtrzymywali kwestię bałtycką, przeprowadzając akcje na rzecz nieuznawania aneksji ich państw przez ZSRR. Z kolei Estończycy wracający ze Związku Radzieckiego, żyjący tam jeszcze przed wojną lub przebywający podczas niej, często obejmowali kierownicze stanowiska w aparacie par-

tyjno-państwowym. Od rosyjskiego akcentu mówiono na nich Jestoń-
czycy (Jeestlased).

FIŃSCY TURYSŒI & DŹINSOWO-DYSKOTEKOWA MŁODZIEŹ

Sukcesywne zmiany w polityce wewnętrznej po śmierci Stalina oraz wydarzenia węgierskie 1956 (tj. brak oczekiwanej na nie reakcji Zachodu) skłoniły Estończyków do porzucenia dotychczasowych form oporu. Zastąpiła je pragmatyczna postawa przystosowania się i szukania dla siebie miejsca w nowych realiach. Zainteresowana sprawami publicznymi część społeczeństwa zaczęła przeto podejmować działania dla dobra kraju w ramach możliwości wykreślonych przez system. W łonie partii rządzącej, zwłaszcza na jej niższym i średnim szczeblu, coraz większą rolę zaczęli odgrywać narodowi komuniści; także Estończykom, często już całkiem wynarodowionym, jako działacze komunistyczni przybywającym z innych republik, bliska stawała się po jakimś czasie idea pewnej odrębności ESRR. Do Estonii docierały audycje radiowe w języku estońskim nadawane przez rozgłośnie zachodnie w rodzaju Głosu Ameryki (Ameerika Hää) czy Radia Swoboda (Vabadusradio). Prawdziwym atoli oknem na świat stała się Finlandia. Północna część kraju mogła odbierać program fińskiej telewizji, zaś 1965 uruchomiono regularną żeglugę pasażerską między Tallinnem a Helsinkami. Mnogo (jak na owe czasy) korzystający z niej turyści fińscy udzielali swym bratnim sąsiadom zza morza informacji na temat życia w tzw. wolnym świecie. Sama zaś Estonia ze standardem życia znacznie przekraczającym związkową średnią, w tym np. lepszym zaopatrzeniem sklepów oraz wyższą jakością towarów, postrzegana była w oczach mieszkańców innych republik jako coś w rodzaju oazy zachodniego dobrobytu (podobnie Łotwa). Koncentracja rolnictwa oraz zamykanie w latach 60. placówek oświatowo-kulturalnych w najmniejszych miejscowościach spowodowało

przenoszenie się kołchoźników żyjących dotąd w chutorach do wyposażonych w wygody mieszkalno-produkcyjnych centrów kołchozowych; po większości chutorów ostawały się jeno coraz słabsze ślady. Stłumienie Praskiej Wiosny oznaczało definitywny koniec odwilży i wyraźne zaostrenie kursu politycznego (1968). Od władzy odsuwani byli narodowi komuniści, zastępowani przez przybyszy z innych republik, bardziej lojalnych względem Centrum. Następstwem lansowanej tezy o ukształtowaniu się na terenie ZSRR jednego narodu radzieckiego, jak również reakcją na malejący odsetek Rosjan w strukturze narodowościowej olbrzymiego państwa, było podjęcie czynności o charakterze de facto rusyfikacyjnym (1978–1982). Wzmocniono wysiłki na rzecz dalszego doskonalenia znajomości języka rosyjskiego. Dwujęzyczne nauczanie wprowadzono w całym systemie edukacyjnym, po rosyjsku wykładano niektóre przedmioty w szkołach wyższych, tylko w tym języku mogły być przygotowywane rozprawy na stopień naukowy (od 1976). W placówkach użyteczności publicznej (np. na poczcie) druki estońskie zastąpione zostały rosyjskimi. Rosyjskiego używano jako języka uroczystości państwowych oraz jedyne go urzędowego w części instytucji. Swego rodzaju forma oporu wobec prób rusyfikacyjnych epoki późnego Breżniewa zademonstrowana została podczas spisu powszechnego ludności 1979, kiedy Estończycy, niezgodnie ze stanem faktycznym, deklarowali brak znajomości języka rosyjskiego i statystycznie wyszło, że jest ona mniejsza niż we wcześniejszej epoce. Wedle tego spisu na 1464 tys. mieszkańców kraju Estończyków było już tylko 64,7%, zaś ludności nieestońskiej 35,3% (z tego Rosjan 27,9%). Napływ rusofonów, przez Estończyków na ogół uważanych za niepożądanych intruzów, pogarszał sytuację mieszkaniową, zwłaszcza że to im w pierwszej kolejności przyznawano nowe lokale, podczas gdy Estończykom pozostawały stare budynki (ponad 70% przybyszy miało mieszkania w pełni wyposażone, zaś

wśród Estończyków zaledwie połowa). Coraz częściej dochodziło do walk ulicznych między grupami młodzieży estońskiej i rosyjskiej, niekiedy z użyciem broni palnej. W gospodarce początku lat 80. niemal 90% estońskiego przemysłu podlegało ministerstwu związkowym. Przełom lat 70. i 80. to również wystąpienia ze strony opozycji inteligenckiej oraz młodzieży studenckiej, tak o charakterze narodowym jak też kontestującym całokształt radzieckiej rzeczywistości. Głównie dzięki bezpośrednim kontaktom z licznie odwiedzającymi stolicę kraju fińskimi turystami upowszechnił się zachodni styl życia, zwłaszcza wśród dzinsowo-dyskotekowej młodzieży. Owa swoista okcydentalizacja była częściowo nawet popierana przez władze, a wystawowa republika, wizytówka systemu radzieckiego, coraz mocniej stawała się Radzieckim Zachodem (West Soviet). W ESRR władze pozwalały też na nieco więcej niż w innych republikach. Starania na rzecz podtrzymania na forum międzynarodowym sprawy bałtyckiej wciąż czyniła emigracja polityczna. Celowi temu służyć miały między innymi Światowe Dni Estonii (ESTO, Eesti Päevad). Organizowane co cztery lata odbyły się one po raz pierwszy w Toronto (1972). Na III ESTO wyznaczono Sztokholm, a centrum szwedzkiej stolicy, udekorowane estońskimi flagami, przybrało wtedy niebiesko-czarno-białą kolorystykę (1980).

DRUGIE NARODOWE PRZEBUDZENIE

Jednym z katalizatorów niezadowolenia społecznego drugiej połowy lat 80. stała się lawinowo narastająca kwestia ekologiczna (m.in. gigantyczne projekty wydobywania fosforytów i wraz z nimi perspektywa kolejnego masowego napływu robotników rosyjskich). Różne formy sprzeciwu, między którymi ważną rolę odgrywała obywatelska inicjatywa ochrony narodowych zabytków, uległy nasileniu od jesieni 1987. Zorganizowany tego roku w stolicy kraju w kolejną rocznicę

paktu Ribbentrop–Mołotow miting polityczny zapoczątkował wielomiesięczną falę ulicznych manifestacji pod narodowymi sztandarami (jedna z pierwszych Võru 21 X 1987). Wiosną 1988 można było już mówić o wybuchu drugiego estońskiego przebudzenia narodowego. W czerwcu 1988 dziesiątki tysięcy ludzi spontanicznie gromadziło się co wieczór na Tallinna Lauluväljak, nad którym powiewał las niebiesko-czarno-białych flag, dla wspólnego śpiewania narodowych pieśni estońskich (Śpiewająca Rewolucja). Jednocześnie deklarująca poparcie dla pieriestrojki frakcja partyjnych reformatorów wymogła zmiany na najwyższych szczeblach władzy (KPE opowiedziała się za suwerennością kraju w ramach ZSRR). Niebawem wśród zwolenników zmian zarysował się podział na opcję umiarkowaną, postulującą daleko idącą samodzielność w granicach zdemokratyzowanego państwa związkowego, oraz na kierunek radykalny, zmierzający ku restytucji pełnej niepodległości. Jednym z najważniejszych postulatów było wstrzymanie migracji rosyjskojęzycznej (1989 na 1565 tys. osób Estończycy stanowili 61,5%, Rosjanie 30,3%, Ukraińcy 3,1%, Białorusini 1,7%). Postępująca wraz z nią zmiana struktury narodowościowej kraju na niekorzyść Estończyków postrzegana była jako katastrofa narodowa. Konsolidowały się także siły przeciwne niepodległości. Zawiązany przez nie przy wsparciu kierownictw wielkich zakładów przemysłowych i skupiający głównie przedstawicieli wielkoprzemysłowej klasy robotniczej (także Estończyków) zorganizowany ruch polityczny, wedle różnych danych liczący nawet 100 tys. osób, domagał się pozostania Estonii częścią ZSRR oraz powołania rosyjskich okręgów autonomicznych (Interliikumine, Интердвижение). Wysuwane przez dwie (trzy) wspomniane siły polityczne różnych propozycji odnośnie formy państwowości estońskiej znamionowało kolejne miesiące 1988–1989. Szala poczęła się jednak coraz wyraźniej przechylać ku opcji narodo-niepodległościowej. 23 lutego 1989 z tallińskiego Pikk Hermann

ściągnięto flagę państwową ESRR, by dzień później, w rocznicę proklamacji niepodległości 1918, wciągnąć nań flagę trójkolorową. W półwiecze zawarcia układu Ribbentrop–Mołotow zorganizowano w trzech państwach bałtyckich masową akcję protestacyjną o nazwie Bałtycki Łańcuch (Balti kett) lub Bałtycka Droga (Baltijas ceļš, Baltijos kelias). W niemym pokojowym proteście ok. 2 mln ludzi trzymając się przez 15 minut za ręce utworzyło wtedy żywy łańcuch długości 600 km łączący trzy bałtyckie stolicy na trasie Vilnius–Ukmergė–Panevėžys–Pasvalys–Bauska–Rīga–Cēsis–Valmiera–Rūjiena–Karksi-Nuia–Viljandi–Türi–Rapla–Tallinn (23 VIII 1989). Niezwykle ważne orzeczenia zapadły przy końcu roku. Rada Najwyższa ESRR uznała, że latem 1940 Republika Estońska padła ofiarą agresji ze strony Związku Radzieckiego, zaś ówczesne wybory nie były wolne, stąd też uchwała wyłonionego przez nie parlamentu dotycząca przyłączenia kraju do ZSRR nie miała podstaw prawnych (12 XI 1989). Z kolei półtora miesiąca później Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR uznał za nieważny tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow (24 XII 1989). Tym samym z prawnego punktu widzenia kwestia wyjścia ze Związku Radzieckiego utraciła przedmiotowość i w grę wchodzić mogła jedynie likwidacja skutków bezprawnej aneksji, czyli przywrócenie niepodległości. Sytuację w okresie przejściowym do pełnej niepodległości definiowała ustawa o statusie państwowym (30 III 1990). W maju 1990 zniesiono symbolikę ESRR i powrócono do przedwojennej nazwy państwa (Eesti Vabariik). Posunięcia te nie pozostały bez echa sił proradzieckich, które domagały się autonomii lub secesji północno-wschodnich rejonów kraju (oraz dwóch dzielnic Tallinna). Dość ostro zareagowała na nie także sama Moskwa, choć w odróżnieniu od Łotwy i Litwy obyło się bez przelewu krwi (styczeń 1991). Formalna i faktyczna restytucja niepodległości oraz ostateczne opuszczenie struktur ZSRR nastąpiło w dniach nieudanego moskiewskiego puczu

Janajewa (19–21 VIII 1991).

Wydarzeniom politycznym 1987–1991 towarzyszył głęboki kryzys gospodarczy. Podobnie jak w okresie międzywojennym wielkie wyzwanie w pierwszych latach niepodległości stanowiło przeorientowanie estońskiej ekonomiki nastawionej dotychczas na olbrzymi rynek radziecki. Uporano się z tym dość szybko, już bowiem kilka lat później głównymi partnerami Estonii, tak w eksporcie jak imporcie, stały się państwa Europy Zachodniej (Finlandia, Szwecja, Niemcy, Dania, Wielka Brytania). Proces wielopłaszczyznowej restrukturyzacji estońskiej gospodarki miał także mniej udane strony. Zaliczyć do nich trzeba degradację społeczną obszarów stricte przemysłowych (zwłaszcza we Wschodniej Wironii).

Do podstawowych kwestii politycznych pierwszych lat niepodległości należała sprawa obywatelstwa ludności rosyjskojęzycznej oraz opuszczenia terytorium państwa przez wojska rosyjskie (1994). Na arenie międzynarodowej za strategiczne cele obrano akces do UE i NATO. Powodzeniem uwieczono je 2004.

NIEMCY SZWEDZI ROSJANIE

Z państwa w okresie międzywojennym względnie jednolitego narodo-wo (Estończycy 88,2%) stała się Estonia za sprawą trwającej 50 lat przynależności do ZSRR krajem z dużą grupą napływowej ludności rosyjskojęzycznej (Русскоязычные). Przy końcu tej epoki (1989) stosunek Estończyków do liczonych razem Rosjan, Ukraińców i Białorusinów kształtował się 61,5% do 35,1%. Od restytucji niepodległości ulega on sukcesywnej zmianie na korzyść ludności tytularnej. I tak 2011 Estończycy stanowili już 69,72%. Rosjan było 25,2%, Ukraińców 1,74%, Białorusinów 0,97%. Estończycy i Wschodni Słowianie tworzą więc obecnie dwie podstawowe grupy narodowościowe kraju. Gwoli pełni statystycznej można wspomnieć o śladowej liczbie Finów

(0,59%), Tatarów (0,15%), Żydów (0,15%), Łotyszy (0,14%), Litwinów (0,13%) i Polaków (0,13%).

Rosyjskojęzyczni są ludnością wybitnie miejską. Ich odsetek z reguły wzrasta wraz z wielkością miejscowości. W liczbie ok. 340 tys. (2010) koncentrują się głównie w rejonie stolicy kraju oraz w wielkoprzemysłowym pasie wschodniowirońskim (Narva, Kohtla-Järve, Sillamäe, Jõhvi). Na tym ostatnim obszarze centrum tej mniejszości stanowi miasto Narwa, w którym mówiących po rosyjsku jest ok. 95%. Podobnie jak w dwóch pozostałych państwach bałtyckich dużo żyje ich także w miastach mniejszych, ale pełniących, zwłaszcza w okresie radzieckim, rozmaite ważne funkcje w gospodarce narodowej (np. Tapa). Również jako całość maakondy posiadające w swych granicach stolicę kraju oraz wielkie skupienie przemysłu ciężkiego są najsilniej zamieszkane przez rusofonów (Ida-Virumaa 72,8%, Harjumaa 31,3%). Najmniej Rosyjskojęzycznych żyje w Saare maakond (1,0%) i Hiiu maakond (0,7%). Z kolei tereny wiejskie są w przeważającej mierze estońskie. Wyjątek stanowią tu brzegi jeziora Pejpus, zasiedlone kilka stuleci temu przez rosyjskich staroobrzędowców, szukających na tych terenach schronienia przed prześladowaniami w Rosji i do dziś zachowujących swą odrębność. Element wschodniosłowiański obecny jest zresztą na ziemiach estońskich praktycznie od początku dziejów pisanych. W okresie rządów carskich Rosjanie stanowili 5,0% ludności guberni estlandzkiej i 5,2% guberni liwlandzkiej (1897). W międzywojennej Estonii byli najliczniejszą mniejszością narodową (8,2%). Na jej podówczas względnie wysoki odsetek składała się jednak w niemałej mierze rosyjska ludność Zaanarwia oraz Kraju Pieczorskiego.

Odrodzona Republika Estońska wprowadziła restrykcyjne zasady przyznawania swego obywatelstwa. Za obywateli automatycznie uznano jedynie osoby będące nimi przed aneksją kraju przez Zwią-

zek Radziecki oraz ich potomków. Reszcie, czyli w praktyce ludności rosyjskojęzycznej przybyłej do Estonii po 1940, postawiono do spełnienia specjalne warunki, z których najważniejszy to znajomość języka estońskiego. Tym oto sposobem w pierwszych latach niepodległości liczba obywateli ograniczona była de facto do etnicznych Estończyków. Wedle ostatnich danych (2015) obywatelstwa wciąż nie posiadało ok. 80 tys. osób. Przez część Estończyków napływowa ludność rosyjskojęzyczna uważana bywa za obcokrajowców. Już w ostatnich dekadach Związku Radzieckiego doświadczała ona ze strony Estończyków różnych form ksenofobii czy nawet rasizmu. Tym godnym najwyższego potępienia postawom sprzyjała w pewnym sensie struktura społeczno-zawodowa. Rosyjskojęzyczni (poza wojskowymi) stanowili bowiem głównie pracującą w wielkim przemyśle siłę roboczą, podczas gdy Estończycy znacznie częściej znajdowali zatrudnienie w miejscach związanych z kulturą czy sferą zarządzania. Formalnie lepiej wykształceni byli na ogół grupą o wyższym statusie socjalnym, tworząc kategorie wedle obecnej terminologii definiowane jako szerokie klasy średnie. Z całą pewnością sprawa obecności rusofonów w Estonii (oraz na Łotwie) nie jest tak prosta i jednoznaczna jak chce ją widzieć część miejscowych środowisk politycznych. Przeciwnie, stanowi kwestię złożoną i delikatną, a być może nawet bezprecedensową w skali świata. Mimo pewnych postępów po wejściu państw bałtyckich do Unii Europejskiej jest ona wciąż daleka od rozwiązania takiego, które z jednej strony nie narażałoby na szwank zbiorowej estońskiej dumy narodowej, z drugiej zaś nie krzywdziło jednostek ludzkich, które mówią, myślą i czują po rosyjsku.

Nadzwyczaj ważną grupą narodową obecną w przeszłości na ziemiach estońskich byli Bałtyccy Niemcy vel Bałtowie Niemieccy (Deutsch-Balten, Deutschbalten; Baltisakslased, Vācbaltieši). Zwykle wywodzili się oni z osadników rycerskich, którzy w ramach średnio-

wiecznej Deutsche Ostsiedlung napływali na tereny estońsko-łotewskie po podboju tychże przez Zakon Kawalerów Mieczowych w XIII w. Ich odsetek generalnie nigdy nie przekraczał dziesiątej części populacji. Od samego początku stanowili jednak element dominujący politycznie, a tym samym ekonomicznie, przede wszystkim jako wielcy posiadacze ziemscy tworząc w społeczeństwie feudalnym najwyższą warstwę socjalną. Zasilali także górne sfery duchowieństwa oraz składali się na zamożny trzon mieszczaństwa we wznoszonych przez siebie miastach. Swą uprzywilejowaną pozycję zachowali praktycznie nieprzerwanie po początek XX w. Pod rządami carskiej Rosji reprezentantem interesów niemieckiego ziemiaństwa były cztery tzw. Rycerstwa (Estländische Ritterschaft, Oeselsche Ritterschaft, Livländische Ritterschaft, Kurländische Ritterschaft). W dobie kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej używano na określenie miejscowych Niemców słowa Balten (nie włączając w ten zakres rzecz jasna ludności estońskiej i łotewskiej). Etniczne doprecyzowanie (Deutsch-Balten) nastąpiło nieco później. W niemieckim języku urzędowym stosowano także określenie Deutschrussen. Z kolei w języku rosyjskim funkcjonowało m.in. Остзейские немцы (od niem. Ostsee). Estlandię, Liwlandię i Kurlandię określano czasami wprost mianem niemieckich guberni. Przy końcu XIX w. żyło Bałtyckich Niemców 46 tys. w Estonii (5,3%) i 120 tys. na Łotwie (6,2%). Przeprowadzona tuż po uzyskaniu niepodległości radykalna reforma rolna, znosząca wielką własność ziemską, spowodowała częściową ich emigrację z obu państw bałtyckich. Przed II wojną światową stanowili jeszcze 1,5% ludności Estonii oraz 3,3% Łotwy. Koniec bałtyckiej niemczyźnie położyły polityczne ustalenia 1939 pomiędzy III Rzeszą a ZSRR. Jako część ogólnoeuropejskiej akcji Heim ins Reich rozpoczęła się na apel władz z Berlina jesienią tego roku uzgodniona z rządami Estonii i Łotwy ewakuacja ludności niemieckiej z Bałtyki. Uwa-

żana przez ideologię narodowosocjalistyczną za tzw. rasowo wartościową (rassisch wertvoll) określana ona teraz była mianem Balten-deutsche (per analogiam do Sudetendeutsche). Nie obyło się bez pewnej presji psychologicznej: „Wer sich in diesen Tagen von seiner Volksgruppe löst, um im Lande zu bleiben, scheidet sich für alle Zeiten vom deutschen Volke. Er muß das wissen, denn sein Entschluß gilt für Kinder und Kindeskinde. Und er ist nicht rückgängig zu machen” (Rigasche Rundschau 30 X 1939). Większość przesiedlona została już do końca roku. Gros Bałtoniemców skierowano na zaanektowane obszary Polski Zachodniej, do okręgów Wartheland (Kraj Warty) i Danzig-Westpreußen (Gdańsk-Prusy Zachodnie). Późniejsi przesiedleńcy (1940–1941) trafiali w granice Starej Rzeszy. Resztką uciekła pod koniec wojny przed zbliżającym się frontem lub została deportowana po 1945. Tak oto w dziejach ziem bałtyckich dobiegła ostatecznego kresu epoka swe korzenie mająca w odległym średniowieczu. Na przestrzeni prawie siedmiuset lat cechowała się ona w głównej mierze bezwzględną supremacją niemiecką nad rodzimą ludnością estońską i łotewską. Z drugiej jednak strony wniosła również istotny oraz trwały wkład w ukształtowanie kulturowego pejzażu tej części Europy.

Kolejna żyjąca ongi na ziemiach estońskich grupa narodowa to Szwedzi Przybrzeżni (Rannarootslased, Küstenschweden) inaczej Szwedzi Estońscy (Eestirootslased, Estlandssvenskar). Zgodnie z tym pierwszym mianem zamieszkiwali oni u estońskiego wybrzeża zachodniego oraz na przyległych doń wyspach. Stąd też w języku szwedzkim obszar ten nosił nazwę Aiboland, a tym samym tamecznych Szwedów określano potocznie jako Aibofolke lub Eibofolke (Wyspiarze). Na Aiboland (Egeland) składały się na stałym lądzie tereny wokół miasta Hapsal (Haapsalu) wraz z sąsiednim płw. Nuckö (Noarootsi) tudzież m.in. wyspy Dagö (Hiiumaa), Moon (Muhu), Nargö

(Naissaar), Odensholm (Osmussaar), Ormsö (Vormsi), Runö (Ruhnu), Rågöarna (Pakri saared) i Ösel (Saaremaa). Były to więc głównie historyczne ziemie Saare-Lääne (Ösel-Wiek). Przybycie na nie ludności szwedzkiej ma związek z chrystianizacją kraju. Źródłowo obecność Szwedów poświadczona jest od 1294. Będąc ludźmi prawnie wolnymi estońscy Szwedzi trudnili się zwykle rybołówstwem, hodowlą bydła i rolnictwem, połowami zwierząt pletwonogich (zwłaszcza na wyspie Ruhnu), a późniejszymi czasy także żegluga morską. W ośrodkach miejskich częstokroć identyfikowali się z ludnością niemiecką. Na Saremie ludność szwedzka zanikała już w XVII w. W kolejnym stuleciu miała miejsce ekspatriacja części Szwedów Przybrzeżnych z Hiimy; wywędrowali oni na zdobyte na Turkach obszary Noworosji, zakładając tam wieś Gammalsvenskby (Altschwedendorf, Старошведское). Na przełomie XIX i XX w. Szwedzi stanowili 5,6% ludności Haapsalu kreis (Гапсальский уезд). Po uzyskaniu niepodległości (1918) większość pozostała w Estonii. Za Szwedów uważało się wówczas ok. 8 tys. osób (0,7%). Pomiędzy mniejszościami narodowymi lokowało ich na trzeciej pozycji za Rosjanami i Niemcami. Szwedzi przeważali wśród mieszkańców m.in. wysp Ruhnu i Vormsi. Obok stosunkowo licznych szkół ludowych posiadali gimnazjum działające w Haapsalu. 1943–1944 niemal wszyscy opuścili Estonię z pomocą Czerwonego Krzyża i udali się do Szwecji. Spis ludności 1989 wykazał niespełna 300 Szwedów. Od 1992 funkcjonuje w Haapsalu muzeum poświęcone Szwedom Przybrzeżnym. W estońskiej i szwedzkiej wersji językowej podawane są nazwy miejscowości w gminie Noarootsi (Noarootsi vald, Nuckö kommun). Po Szwedach zostały m.in. lokalne zwyczaje, gwary języka estońskiego, formy budownictwa wiejskiego.

Polacy w Estonii. Początki bytności polskiej na ziemiach estońskich sięgają czasów Stefana Batorego i związane są z prowadzoną z Do-

rapatu działalnością jezuitów w Inflantach, natenczas wchodzących w skład RON. W XIX w. na tamecznym uniwersytecie kształciło się wielu Polaków z Ziem Zabrzanych i Królestwa Polskiego. W późniejszych dekadach Polacy przybywali do Estonii w celach zarobkowych, podejmując pracę przy budowie szlaków kolejowych oraz w przemyśle stoczniowym. Pierwsze polskie organizacje powstały w Tartu (1929) i Tallinnie (1930). Rozwinęły one działalność kulturalno-oświatową. Pod koniec lat 30. pracowało w Estonii kilka tysięcy polskich robotników. Zatrudnieni byli przede wszystkim w rolnictwie, a także w przemyśle wydobywczym, zwykle rekrutując się z województw wileńskiego i nowogródzkiego. Część pozostała w Estonii. Po 1945 wielu Polaków wróciło do kraju jako repatrianci. Nowa fala polskiej emigracji zarobkowej miała miejsce w okresie radzieckim (będąc elementem migracji rosyjskojęzycznej). Do Estonii napływali wtedy Polacy zasadniczo z tych samych terenów co przed wojną, teraz składających się na LSRR i BSRR. Zazwyczaj przybywali oni do pracy w kopalniach łupków bitumicznych we Wschodniej Wironii. Ostatni radziecki spis ludności odnotował 3,0 tys. Polaków (1989). Obecnie wedle danych z 2011 liczba Polaków w Estonii wynosi 1,6 tys. Największe skupisko Polaków to miasto stołeczne Tallinn, w którym żyje blisko połowa z nich, oraz wspomniane wyżej przemysłowe tereny na północnym wschodzie kraju (gł. Kohtla-Järve). Mimo polskiej autoidentyfikacji narodowej codziennym językiem dla większości estońskich Polaków jest rosyjski (podobnie jak w innych rejonach b. ZSRR). Przez ustawodawstwo estońskie Polacy ci traktowani są jako ludność napływowa, co skutkuje problemami w uzyskaniu obywatelstwa estońskiego. Ważnymi punktami podtrzymywania polskiej świadomości narodowej są parafie rzymskokatolickie. Działalność prowadzi Związek Polaków w Estonii (Eestimaa Poolakate Selts) z siedzibą w Tallinnie (Kuninga 4). Na uniwersytecie w Tartu prowadzony jest lektorat jęz. polskiego.

Bibliografia

- ESTONICA Entsüklopeedia Eestist www.estonica.org/et/Ajalugu/ 2015–2018.
- EESTI.PL Portal Estoński www.eesti.pl/historia 2014–2018.
- Andres Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, Warszawa 2013.
- Mart Laar, *Wojna w lesie*, Kraków 2008.
- Jan Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław 2002.
- Andrzej Topij, *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii*, Bydgoszcz 1998.
- Estonia, Latvia & Lithuania*, Lonely Planet 1997.
- Baltikum*, Baedeker-Allianz-Reiseführer, Ostfildern 1994.
- Gunnar Köhne, *Baltische Länder*, Reinbek bei Hamburg 1993.
- Andrzej Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*, Warszawa 1993.
- Peter und Rainer Höh, *Baltikum-Handbuch*, Bielefeld 1992.
- Toivo Ülo Raun, *Estonia and the Estonians*, Stanford 1991.
- Piotr Łossowski, *Tragedia państw bałtyckich 1939–1941*, Warszawa 1990.
- Światosław Spalle, *Nadbałtyckie republiki ZSRR*, Warszawa 1980.
- Estland*, UdSSR 1917–1967, Moskau 1967.
- Alexander Kütt, Leonhard Vahter, *Estonia*, Assembly of Captive European Nations, New York 1964.
- Aleksei Müürisepp, *Estonia, Wonderful Present Marvellous Future*, Soviet Booklets, London 1959.

About the Author

Jarosław Swajdo (1970). Pasjonat Estonii i Łotwy, szczególnie zaś historycznej Estlandii, historycznej Liwlandii i historycznej Kurlandii, jako wschodnich rubieży Zachodniego Świata. Swą fascynację tą połączył z Europą, definiowaną przezeń jako Bałtyka Właściwa, wywodzi jeszcze z lat 80., zatem okresu, kiedy Bałowie pod swymi trójkolorowymi narodowymi banderami podjęli wspólną walkę o coś, co wtedy wydawało się tak mało realne. Dziś natomiast, gdyby zaistniała ku temu sposobność, prawdopodobnie zamieniłby swą Centralnopolskę (as country of residence) na jakąś powieźmy Lipawę, Windawę, Parnawę. Atoli ową bałtycką fascynację niewątpliwie po części opiera również na pewnej przeciwwadze, przeciwwadze miejscami może nawet ekstremalnej, względem innej swej wielkiej miłości, tej mianowicie do kręgu latoryńskiego.

Impressum

Autor

Jarosław Swajdo

Tytuł

Estonia

Dzieje kraju i narodu

Wydawca

Jarosław Swajdo

Skr. Poczt. 7

25-359 Kielce 14

Wydanie 1

Kielce 2018

Born-Digital

ISBN 978-83-946216-2-9

© Jarosław Swajdo 2018

Ilustracje

C.A. Lorentzen, *Dannebrog falder ned fra himlen under Volmerslaget ved Lyndanisse (Tallin) i Estland den 15. juni 1219*, 1809 (Public Domain). Perno Postimees ehk Näddalileht 1857 (Public Domain).

Perno Postimees ehk Näddalileht.



Pernus, kesknäddal sel 5mal Jani-ku päwal.

Postimehhe esimesenne terretaminne.

Terre, armas Eesti rahwas!
 Minna, Perno Postimees,
 Kulutama ollen wahwas
 Keik, mis sünnib ilma sees,
 Annan teada sulle heaks,
 Et ka sinno rahwas teaks,
 Kuida keik ma- ilma maad
 Ellawad ja teggewad.

Amwalikkud kulutusjed,
 Rigi käsud, seadusjed,
 Sündind asjad, mälestusjed
 Ja keik teised teadusjed
 Sündko siin, ehk teises riikis,
 Saad siin leida nende likis,
 Mis se kirri teada annab,
 Tggamehhe kätte kannab.

Kirikudest, laste kolist,
 Põllo-tööst ja harrimisest,
 Mitimest asjast, iggast polist,
 Ellajatte kaswatusjest:
 Nende terwiist, arsti-rohto,
 Hädda aial abbi-ohto
 Luggedes sa leiad siit;
 Ugga mitte ebba wiit!

Andko nüüd siis Jummal sull'
 Head meelt ja moistust ka,
 Joudo, rdmo, toidust kül,
 Wagga ello ellada;
 Jummal saatko armust ka,
 (Sedda pean sowima:)
 Et, kui korra sõbraks same —
 Hästi kauaks sõbraks jäme. —

Sannumed ommalt maalt.

Tänno Jummalale, uus kerwade on jälle
 kä, päsolesjed lendamas, lehhed puus, rohhi
 on tärkanud, lojuste kellad kõllawad waino
 peäl, karjatsjed lõwad lulli ja kaggo hüab okfa
 peält ka sekka; igga põllomees on omma semet

lotusse peäle põlbo külwanud ja kes Jum-
 malat tundis ja kartis, on pärrast wimast
 aastamiist weel mütsi kätte wahhele wõtnud
 ja õhkanud: Tšsand! nüüd on keik Sinno
 kääs ja wääs. Minna kündsin ja külwasiin,
 Sinna kasta ja kaswata; Sulle auuks ja
 mulle jouuks.